

Norqul Bekmirzayev

NUTQ MADANIYATI VA NOTIQLIK ASOSLARI

Norqul Bekmirzayev - O'zbekiston Yozuvchilar Yushmasi a'zosi, O'zMU «O'zbek filologiyasi fakulteti»da 1990-2003 yillari davomida dekan muavini va dekan lavozimlarida ishlagan. Hozir «Jahon adabiyoti va nazariyasi» kafedrasida dotsent yozifasida ishlayotgan. «O'zbek nasriy janrnomasi», «Asorat va adabiyoti», «O'zbek harbiy prozasi», «Asoratning badiiy talqini», «To'g'rida to'p o'tmas», «Ona yurt ko'yichisi», «Notiqlik sa'nati sirlari», «Notiqlik asoslari», «Notiqning yom dafari» kitoblari va bir nechta metodik qo'llanmalar chop etilgan.

«Fan»

21. 21.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI O'ZBEKISTON
MILLIY UNIVERSITETI

Norq'ul Bekmirzayev

NUTQMADANIYATI VA NOTIQLIK ASOSLARI

(O'q'uv q'o'llanma)

Toshkent
O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
«Fan» nashriyoti 2007

2008 y. 12. 21
"Fanlar"
71 B 05121
M. B. Bekmirzayev
Norq'ul Bekmirzayev

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti Ilmiy metodik kengashi tomonidan nashrga tavsiya etilgan.

Notiqlikdan sabog' olishga undovchi mazkur qo'llanma Respublikamizdagi barcha Oliy o'quv yurtlari va kollej talabalarini, litsey va maktab o'quvchilarini nutqiy kamchiliklarsiz ona tilida to'g'ri va ravon sozlab fikrini etkazishda yordam beradi. Kitob filolog va jurnalistlarga, tele-radio jurnalistlariga, huquqshunoslariga, huquqni himoya qilish idoralari xodimlariga, shifokor va hamshiralarga hamda shifo maskanlari xodimlariga ham kerak bo'ladi.

Shuningdek, Notiqlik san'ati bilan qiziquvchilarga kasbidan qat'iy nazar keng kitobxonlar ommasiga, idora rahbarlari va professor-o'qituvchi hamda maktab muallimlari uchun ham zarur.

Mas'ul muharrir:

f.f.d, **B. Karimov.**

Taqrizchilar:

f.f.d, professor **N. Rahmonov**
f.f.n, dotsent **A. Rafiev**
Toshkent madaniyat kolleji
til va adabiyot kafedrasi
yetakchi o'qituvchisi
Sharipova M.A.

© O'zbekiston Respublikasi FA «Fan» nashriyoti,
Norqul Bekmirzayev. 2007 yil.

ISBN 978-9943-09-162-7

SO'Z BOSHI

Mazkur qo'llanma Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti o'zbek filologiyasi fakulteti talabalariga "Notiqlik san'ati" kursini o'tish jarayonida o'qilgan ma'ruzalar asosida yaratildi. Chunki filolog bo'lishni orzu qilgan talabalar to'g'ri va savodli yozish, o'qish hamda uqish bilan birga chiroyli gapirish, madaniy nutq va Notiqlik san'ati sirlaridan voqif bo'lishlari ham qarz, ham zarur. Ayniqsa hozirgi tezkor zamonda Mustaqil O'zbekiston fuqarolarida yangicha dunyoqarashning shakllanishida notiqlik san'ati sabog'i muhim ahamiyatga ega.

Notiqlik san'ati, avvalo, notiqdagi mavjud qobiliyat va iste'dodni shakllantirishga qaratilgan soha bo'lib, u notiqning qobiliyati hamda iste'dodini o'rganuvchi va shakllantiruvchi ilm.

Notiqlik san'ati - azaliy mumtoz fan sifatida butun borlig'i bilan aqlni charxlaydigan, jamiyat hayotini boshqarishda aql-farosat uskunasi bo'lib shaxsning shakllanishini uning so'zi, nutqiy mahorati orqali namoyon etib kelgan va jamiyat taraqqiyotining yanada farovonligi sari etaklagan.

Hozirgi kunda, xuddi qo'shni mamlakatlarda bo'lgani kabi, Notiqlik san'ati ilmini milliy ruhda, milliy qadriyatlarimizga tayanganimiz holda yaratish hamda mazkur fanning respublikamiz oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida alohida filologik fan sifatida o'qitilishiga erishish milliy ma'naviyat jonkuyarlari oldida turgan muhim vazifalardan sanaladi.

Notiqlik san'ati "Ritorika" nomi bilan qadimiy tarixga ega. Shuni hisobga olib, qo'llanmadagi notiqlik tarixini yoritishda K. Oripov, M. Obidovlarning «Ifodali o'qish» (T; O'qituvchi 1994), kitobiga asosladik. Tarixning guvohlik berishicha "Notiqlik san'ati" - ni o'rganish va mohir notiq bo'lish hammaga ham nasib etaverma-

gan. Notiq bo'lish uchun Qadimgi Yunon va Rimda Notiqlik maktablari yaratgan Demosfen, Tsitseron kabi juda ko'p mashq, mehnat va mashaqqatlarni engib o'tmoq lozim bo'ladi. Maqsad yo'lida mehnat va mashaqqatlarni engish qiyin emas, faqat bitta narsa sabr-toqat bilan mashq qilish kerak. Mazkur ishimiz bu sohadagi dastlabki qo'llanmalardan biri bo'lganligi bois, unda baxsli o'rinlar bo'lishi tabiiy. Bu borada foydali maslahatlar bildirgan hamkasblarga va kitobxonlarga minnatdorchiilik bildirib, keyingi ishlarimizda albatta inobatga olamiz.

Muallif.

KIRISH

Biz bugun ko'rib turganimiz butun borlig' hissiyot va tuyg'ularimiz orqali tasavvur etayotganimiz barcha-barchasini so'z orqali ifoda etamiz. Yaratganing kalomini ham shu so'z bois anglashimiz, Parvardigorni tanishimiz va unga ibodatni iltijolarimiz, Allohning rasuli Muhammad Mustafo sollallohu alayhissalomning hadisi shariflarini anglashimiz, odamlarning bir-birlariga bog'lanishida, muomala-munosabatida asosiy vosita bo'lgan so'zning (nutqning) tarixiy taraqqiyotimiz yo'lidagi, madaniy-maishiy ishlarimizdagi, ijod va ilm olish borasidagi xizmatlarini chegaralab bo'lmaydi.

Insoniyatni maxluqot olamidani ajratib turgan ham shu so'z bo'ladi. Insonga fikrini ijro etish uchun sezgi organlaridan biri sifatida Alloh tomonidan til berildi. Aqlni esa inson ixtiyoriga qoldirdi. Endi inson bolasi aqlini ishga solib, tili orqali so'zlarni (nutqini) ifodalashga kirishdi. **Yaratgan egam** tanamizdagi sezgi organlarimizdan biri tilni (zabonimizni) ehtiyot qilib joylagan. Unga o'ttiz ikkita tishlarimiz ortidan joy berib, yana lablar bilan berkitdi. Bu suyaksiz tilimizga ehtiyotkorlik chorasi ham edi. Chunki shu bir parcha (go'sht) til orqali **har narsaga: yaxshilik va yomonlikka; go'zallik va xunuklikka; mehribonlik va yovuzlikka; baxt va baxtsizlikka; mansab va itoatkorlikka; boylik va kambag'allikka; do'stlik va dushmanlikka; birlik va ayriliqqa; obro' va obro'sizlikka; omad va omadsizlikka; ezgulik va johillikka; meh-natsevarlik va dangasalikka; halimlik va qo'pollikka; havas va hasadga; taraqqiyot va zalolatga; yarashish va janjalga; tinchlik va urushga; ruhiy tetiklik va tushkunlikka; sog'lomlik va bemorlikka; turmush va ayriliqqa; mo'min va kofirlikka; izzat va sharmandalikka; xursandchilik va dil xiralikka; madaniyatlilik va madaniyatsizlikka** kabi bu foyiy dunyoda mavjud bo'lgan barcha narsaga, oxiratda esa jannat yoki jahannamga erishish mumkin.

Sezgi organlarimizning koʻz, quloq va burundan tashqari barchasini odam oʻziga boʻysundira oladi, jumladan tilni ham. Ana shu bizga boʻysunmaydigan aʼzolarimiz gunoh yigʻishimizga sababchi boʻladi. Chunki koʻzlarimiz bilan yaxshi va yomon narsalarni koʻrishimiz, quloqlarimiz orqali ahloqli va axloqsiz soʻzlarni eshitishimiz, burun bilan xushboʻy hamda badboʻy hidlarni tuyishimiz tabiiy hol. Koʻzni yumib, quloq va burunni bekitib yurish mushkul ish. Qarangki, Alloh rahmdil Zot, u shu uchta aʼzolarimiz yigʻadigan gunohlarni bartaraf etish uchun biz insonlarga "tavba" neʼmatini bergan. Madomiki shunday ekan, biz oʻzimiz aql va farosatimizni ishga solib laozal tilimizni jilovlay bilishimiz zarur. Bu oʻrinda avvalo Allohning kalomi boʻlgan Qurʼoni karim oyatlariga, payqambarimiz Muhammad salolohu alayhissalomning hadisi shariflariga amal qilishimiz shart. Shuningdek, xalq tomonidan yaratilgan ogʻzaki ijod namunalari sanalmish ertak, qoʻshiq, doston, rivoyat va afsonalardan kelib chiqadigan xulosalarga, buyuk allomalimiz yaratgan asarlardagi pand-nasihatlarga amaliy yondoshmogʻimiz zarur. Shundaygina biz soʻzimiz va nutqimizning qanchalik kuch-qudratga ega ekanligini his etib yashaymiz.

Notiqlikni oʻrgatuvchi va targʻib qiluvchi qadim adabiyotlardan tortib bizning davrimizda yozilgan va yozilayotgan maqola va kitoblarda notiq, notiqlik, nutq odobi, notiqlik sanʼati; voiz, voizlik, voizlik sanʼati kabi atama va tushunchalarni oʻqiydigan. Ogʻzaki nutqda odamlar orasida: soʻz ustasi, soʻzga chechan, soʻzga usta, soʻz zamon, soʻzni boplaydi, gapni doʻndiradi, gapga usta, chiroyli gapiradi; suhandon, tilchida, adabiyotchida, shoirda singari iboralarni eshitamiz. Toʻgʻri hamma ham nutqiy nuqsonsiz tugʻilsa albatta gapiradi. Biroq hamma odamlar ham gapga chechan boʻlavermaydi. Gapga chechanlik, yaʼni notiqlik bu — qobiliyat va isteʼdod. Notiqlik bu — sanʼat. Qachonki, Alloh bergan tabiiy qobiliyat bilan cheklanib

qolmay, oʻz nutqi va tili ustida erimmay ishlasa, mashq qilsagina chinakam Notiqlik mahoratini egallashi mumkin.

Notiqlik bu-soʻz sanʼati, soʻz sanʼati boʻlganda ham **ohangdan libos kiyib talaffuz bilan jilolangan soʻz sanʼatidir**. Madomiki "soʻz" qudratini chuqur anglagan, "soʻz" neʼmatining Alloh tomondan faqatgina insonga inʼom etilganligini his etgan buyuk allomalarigina uni qadrlaganlar va eʼzozlashga undaganlar. Shu maʼnodan notiqlik sanʼati boshqa sanʼat turlari orasida alohida mavqega ega ekanligi tan olingan haqiqatdir. Qadimda mohir notiqlargina lashkar boshlik va davlat arboblari lovozimlariga saylab tayinlanganliklari ham bu haqiqatga aniqlik kiritadi. Tarix bizga hamisha sabogʻ bergan, sabogʻ bermoqda va bundan keyin ham sabogʻ beradi. Biz bugun shu sohada tarixdan sabogʻ olayapmizmi? — degan savol turibdi qarshimizda. Yoʻq, deyish ham joiz emas, harakat qilyapmiz. Bugungi kunda koʻpgina idora rahbarlari nutqidagi kamchiliklar, muallimlar nutqidagi chaynalishlar, telekoʻrsatuvlardagi hatto jurnalistlar nutqidagi gʻalizliklar bizning maʼnaviyatimizga yarashmaydi. Chunki biz Mustaqillikning barcha chashmalaridan bahramand boʻlib turgan ekanmiz, notiqlik sanʼati chashmasidan ham bebahro boʻlmisligimiz kerak. Nima qilishimiz zarur? **Avvalo, maktabda nutqni, uning grammatikasini chuqur oʻrganishimiz, fikrimiz va tafakkurimizning asosi boʻlmish notiqlik sanʼati sirlarini oʻrganishimiz va oʻrganishimiz juda muhim**. Til va tafakkur bir-biriga cham-barchas bogʻliq boʻlgani holda, notiqlik sanʼatini bilmasak haqiqiy ijodiy tafakkur, goʻzal va chiroyli nutq soʻzlashimiz amri mahol. Soʻzlayotgan nutqimizni maromiga etkazib oʻz ona tilimizda ifodalashimiz uchun notiqlik sanʼati qoidalaridan xabardor boʻlishimiz kerak. Hozirgi oʻquvchi va talaba yoshlarimiz nutqida uchraydigan nuqson, fikrlashdagi oqsogʻlik, fikrimiz bayon etishda qolipdan chiqolmaslik, tafakkuridagi toʻntoqlik, ortiqcha kirish soʻzlarni (anaqa, haligi, nima edi?, nima desam ekan? kabi) ishlatish kabi

qusurlarning kelib chiqishi teran notiqlik malakalarining zaifligi bilan bog'liqligi ma'lum. Maktabdan tortib, akademik litsey va kollej hamda institut va universitetlar, malaka oshirish institutlari o'quv rejalariga notiqlik san'ati darsini kiritish, bu darsni o'quv yurtlarining o'ziga xos xususiyatlariga qarab uning dasturi va darsligini yaratish juda dolzarb. Chunki, Vazirlar Mahkamasining "Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari tashkil etish va ularning faoliyatini boshqarish to'g'risida"gi qarorida bir qancha muhim masalalar bilan bir qatorda Davlat ta'lim standartlarini ishlab chiqish, yangi darslik va o'quv qo'llanmalarini yaratish vazifasi ham qo'yilgan.

Milliy dasturda belgilangan vazifalarni jadal amalga oshirish mustaqil mamlakatimizning buyuk kelajak sari yuksalishini ta'minlaydigan omillardan ekanligi muhim. Prezidentimiz I.A. Karimov Oliy Majlisning XIV sessiyasidagi (1999 yil 14 aprel) ma'ruzalarida: "Yana bir bor ta'kidlab o'tishga to'g'ri keladi: amalga oshirilayotgan barcha islohotlarning taqdiri shu masalaga, ya'ni kadrlar tayyorlashga chambarchas bog'liqligini biz aniq va ravshan anglab olishimiz lozim. O'zini shu mam-lakatning haqiqiy vatanparvari deb biladigan har bir kishi bu Dasturni amalga oshirishga o'z mehnatini, o'z ulushini qo'shadi deb ishonaman", - degan edilar.

Chunki bu Dastur O'zbekistonimizning madaniyat va ma'naviy yuksalishi borasidagi dasturulamaldir. Bugun biz ziyolilar va barchamiz, xalqimiz va Vatanimiz uchun bunday mas'uliyatni chuqur va izchil anglamog'imiz shart.

Ma'lumki, jamiyat madaniy-ma'rifiy taraqqiyotining, millat ma'naviy kamolatining muhim jihatlari Notiqlik san'atiga ham borib taqaladi. Shu bois ham mamlakatimizda madaniy-ma'rifiy islohotlarning davlat siyosati darajasiga o'sib chiqishi, farzandlarimizning notiqlik malakalarini oshirish, nutqiy madaniyati masalalariga e'tiborni qaratish har qachongidan ham dolzarblik kasb etmoqdaki, Respublikamizda "Davlat tili haqida"gi, "Ta'lim to'g'risida"gi

qonunlar, Kadrlar tayyorlash bo'yicha Milliy dastur va boshqa ko'pgina hujjatlarda ma'naviy-ma'rifiy tarbiyaga, til masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Fikrimizni o'z ona tilimizda mustaqil, ravon, go'zal va lo'nda ifodalash uchun bizda nutqiy madaniyat, notiqlik etarli darajada shakllanmogi kerak. Ayniqsa, o'qituvchining asosiy ish quroli uning nutqi ekanligini hisobga olsak "Notiqlik san'ati" o'quv fani sifatida nafaqat filolog-muallimlarga, balki barcha fan o'qituvchilari tayyorlaydigan bilim dargohlarda o'qitilishi maqsadga muvofiq. Bu borada Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universitetining 2006-2007 o'quv yili uchun qabul rejasiga maxsus mutaxassislik bo'yicha alohida talabalar qabul qilinishi bizni quvontiradi. Albatta, Vazirlar Mahkamasining, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining bu sa'yi harakatini keng jamoatchilik qo'llab-quvvatlamog'ida.

Umuman, yosh avlodda notiqlik qobiliyatini shakllantirish va izchil kamol toptirish, bu yo'lda samarali usullarni izlab topish va ta'limga yo'naltirishni olimlarimiz va o'qituvchilarimiz o'zlarining asosiy va samarali burchlari ekanligini unutmastiklari lozim.

"Notiqlik san'ati"ning predmeti, maqsad va vazifalari

Notiqlik san'atining predmeti hali tuzilmagan, chiroyli sayqal bilan tuzilishi lozim bo'lgan so'z asaridir. Jozibali, teran so'z va gaplarning jonli nutq orqali ifodalanishi Notiqlik san'atining predmeti sanaladi. Har bir nutq egasining nutqini kuzatish va tekshirish, undagi yutuq va nuqsonlarni aniqlash, har bir ijodkor shoir yohud yozuvchining asarlaridagi badiiy notiqlik mahoratini kuzatish, shu yozuvchi yoki shoirning og'zaki ommabop nutqidagi notiqqa xos yutuqlarni ko'ra bilish mazkur fanning predmet ob'ekti sanaladi. Notiqlik san'atining turlari ko'p. Jumladan, ijtimoiy-siyosiy notiqlik, bunda asosan davlat va jamiyat ahamiyatiga ega bo'lgan

yiginlarda soʻzlanadigan maʼruza, akademik nutq, bunda ilmiy yonaliqdagi maʼruzalar, auditoriya notiqi, talaba va oʻquvchilar uchun oʻqiladigan maʼruzalar, ijtimoiy-maishiy nutq, turli tadbirlarda soʻzlanadigan nutq kabilarning ham nutqiy kamchiliklarini va yutuqlarini (ham ogʻzaki, ham yozma shaklimi) tekshirish jarayoni ham notiqlik sanʼati predmeti doirasiga kiradi.

Notiqlik sanʼatining tekshirish obʼekti notiq nutqidagi gap qurilmalari, u nutqida ishlatgan soʻzning qudrati, jozibasini, goʻzal ifodasi va maftunkorlik hislatlarini aniqlashga qaratilgan boʻlishi lozim. Notiqlik sanʼati amaliy jihatdan chiroyli nutq tuzishning qonuniyatlarini, sirlari, til normalari, nutqning sifatleri, nutqiy uslubning nozik tomonlarini his etish va notiq nutqida uchrashi mumkin boʻlgan nuqsonlar va talaffuzga doir muammolarni hal etish yuzasidan baxs yuritadi. Eng muhimi, notiqqa oʻz bilimi va dunyoqarashiga suyangan holda toʻgʻri va chiroyli soʻzlash yoʻllarini oʻrgatadi. Notiqlik sanʼatining ogʻzaki, yozma shakllari mavjud boʻlib, har bir notiqning nutqi oʻziga xosligi bilan ajralib turadi. Bu holat esa notiqning oʻziga xos uslubi bilan oʻlchanadi.

Notiqlik sanʼatining asosiy vazifasi notiq boʻlishga undovchi qonuniyatlarni oʻrgatishdan iborat. Biroq hamma ham notiq boʻlavermaydi. Buning uchun boʻlajak notiqda qobiliyat va isteʼdod boʻlishi kerak. Chunki u – sanʼat. Shuning uchun ham baʼzi notiqlar materialni chuqur bilgani holda oʻz fikrini erkin nutqi bilan etkazib berolmasligi, natijada tinglovchilar uni tushunmasligi mumkin. Mohir notiqlar nutqini esa tinglovchilar yaxshi tushunadi. U voqea-hodisa haqida aniq-ravshan va jonli maʼlumot berishi orqali tinglovchi ongiga taʼsir etishi, ularni kuldirishi, yiglatishi va hayolat olarni zabt etishi mumkin. Notiqlik sanʼatining maqsad va vazifalaridan asosiy lari ham ana shunday noʻnoq notiqlar kamchiliklarini aniqlash va mohir notiqlar yutuqlarini kuzatish va yoʻl-yoʻriq koʻrsatishdan iborat. Shu

maʼnoda notiqlik sanʼati notiq boʻlishga undovchi qonuniyatlarni oʻrganadigan fandir.

Chunki, nutqimizda uchrab turadigan nuqson va kamchiliklarni bartaraf etish, notiqlik sanʼati zimmasidagi umumdavlat ahamiyatiga ega boʻlgan ijtimoiy-siyosiy vazifalardan sanaladi. Shu maʼnoda birinchidan notiqlik sanʼatini etarli darajada egallash har bir jamiyat aʼzosi ning madaniylik darajasini ham belgilaydi. Ikkinchidan, Oʻzbekiston mustaqiliga koʻz olaytirayotgan har qanday yot unsurlardan himoya qilishda mafkuraviy kurash keskinlashgan holatda yashayapimiz. Notiqlik esa mafkuraviy kurashning asosiy quroli sifatida faoliyat koʻrsatmoqchi lozim. Notiqlik sanʼatining har qachongidan ham oʻtkir va keskir boʻlmogʻi bugungi kunning muhim talabi.

Yuqoridagi jiddiy sabablardan kelib chiqib notiqlik sanʼatini kamolot sari yuksaltirishga muntazam gamhoʻrlik qilish lozim boʻladi. Notiqlik haqidagi taʼlimot uzoq oʻtmishiga ega. U avvalo, qadimgi Rim va Afinada shakllangan boʻlsa ham, ungacha Misrda, Assuriyada, Vavilon va Hindistonda paydo boʻlganligi notiqlik tajribasidan maʼlum. U zamonlarda davlat arboblari ning obroʻ-eʼtibori va yuqori lavozimlarga koʻtarilishi ularning notiqlik mahoratiga ham bogʻliq boʻlgan. Notiqlik sanʼati sarkardalik sanʼati bilan teng qoʻyilgan. Bunga Demosfen va Sitseronlar hayoti yorqin misol.

Bizning ota-bobolarimiz yashagan hududlarda, avvalo xalq ogʻzaki ijodi, “Avesto”, “Oʻrxun-enasoy” yodgorliklari, Turon zaminining miloddan oldin yozilgan Alp er Toʻngʻa (VII asr eramizdan oldin) haqidagi dostoni va boshqa yozma yodgorliklari xalqimiz tarixi, ijtimoiy iqtisodiy hayoti, madaniyati, tilini oʻrganishda muhim manba boʻlish bilan birga, Notiqlikka undovchi materiallarga boyligi bilan qimmatga ham egadir.

Xullas, bu soha bugunning dolzarb muammosi ekanini anglash vaqti keldi. Koʻpgina hollarda (telekoʻrsatuvlarda, oʻzaro subhatlar-da, oʻquvchi va talabalar ning mavzu yuzasidan savollarga bergan

javoblarida) yoshlarimizning chaynalib, o'z fikrni ravon aytolmasliklarining guvohi bo'lamiz. Nega? Chunki nutqimizda nuqson ko'p. Agar rus bolalarining, hatto bog'cha yoki maktab o'quvchisining televizor orqali bo'ladigan savol javoblarini kuzatgan bo'lsangiz, ular nutqida tutilmaydi, dovdiramaydi, bu nimadan? Bizning yoshlardagi qusurga kim sababchi?, degan savollarga duch kelamiz. Buni bartaraf etish uchun esa oiladan tortib bog'cha va maktablarda ham bolalarimiz nutqidagi kamchiliklarga e'tibor berish zarur. Birorta so'zni noto'g'ri talaffuz qilsa yoki noo'rin ishlatasa, albatta, erinmasdan ulardagi shu kemtiklikni to'g'rilash lozim. Har qanday odamni gapidan, muomalasidan ko'z qarashidan, o'zini dadil tutib, gapirishidan bilib olish mumkin. "Ish bilguncha gap bil" degan ibora bekorga aytilmagan. Albatta, gap bilgan odam ishini ham biladi. Ishni bilmasa, u o'sha ish haqida fikr bildirolmaydi. Bizning ota-bobolarimiz azaldan odamiylikni, qadr-qimmat va mehr oqibatni har qanday zaru oltinlardan, ma'danu boyliklardan afzal bilgan. Odamiylik, mehr-oqibat birinchi galda so'zlarimiz orqali amalga oshiriladi. Insonga Alloh bergan Ulug' ne'matlardan biri ham shu so'z va so'zlash ne'matidir. Buning qadriga yetish muhim fazilat.

"Notiqlik san'ati"ning boshqa fanlar bilan aloqasi va "Nutq madaniyati"dan farqi

"Notiqlik san'ati" azaldan mavjud ekan, u albatta boshqa fanlar bilan munosabatda bo'lib kelmoqda. Notiqlikning asosiy quroli yozma nutqda ifodalangan so'z san'ati – badiiy adabiyot bo'lib, u hozirgi o'zbek adabiy tili va o'zbek shevalariga asoslanib ish ko'radi. Chunki nutqning va talaffuzning hamda ohangning to'g'riligi uning asosiy fazilatidir va u grammatika qonuniyatlariga asoslanadi.

Notiqlik san'ati hamma vaqt mantiq va ruhshunoslikka suyana-di. Mantiqqa murojaat qilmasdan turib aniqlik va mantiqiylikni

ta'minlash ham, baholash ham mumkin emas. Mantiq so'zlar butun bir gapdan kelib chiqadigan hukm va tushunchalarni belgilaydi. Ya'ni u mantiqiy hukmlar va tushunchalar bilan ish ko'radi. Agar so'zda tushuncha ifodalansa, gapda hukm va fikrlar o'z mavqei-ga. Mazkur so'z va gaplar bir-biriga qarama-qarshi bo'lmisligi zarur. So'zlardagi ko'p ma'nolilik ham turlicha tushunchalarga sabab bo'ladi. Ba'zan hukm bilan gapda bir-biriga moslasholmaslik holati ham kuzatiladi. Masalan, "Notiq bo'lishni kim xohlamaydi, deysiz?" gapi so'roq gap, inkor shaklida, biroq unda tasdiq hukmi bor.

Talaffuz va ohang orqali ham bunday holatni kuzatish mumkin: O'qishga kirdi. – darak gap; O'qishga kirdi? – so'roq gap; O'qishga kirdi! – undov gap. Sinonim so'zlarni ishlatishda ham tushuncha o'zgaradi. Masalan, visol, jamol, oraz, chehra kabi so'zlar tushunchasida ijobiy holat, bashara, turq, aft kabi so'zlar tushunchasida salbiy holat kuzatiladi.

So'zlarning ma'nosi va ifodalanayotgan tushuncha o'rtasidagi munosabatni mantiq tekshiradi. Mantiq – so'zlar, gaplar, birikmalar orasidagi ma'no aloqalarini ta'minlaydi.

Nutq qurilishi o'rinli yoki o'rinsiz bo'lib ko'rinadigan holatlarda ruhshunoslikka murojaat qilishga to'g'ri keladi. Notiqlik bilan ruhshunoslik aloqasida notiq o'z fikrlarini bayon qilishda auditoriyani kuzatishi, har bir tinglovchining kayfiyatini hisobga olib nutq so'zlashi lozim. Notiq va tinglovchi o'rtasida samimiy muomala asosiy vazifa bo'lishi kerak. Notiq zarur va muhim gaplarni aytishdan oldin butun tinglovchilarning diqqatini o'ziga qarata olsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Tinglovchilar hamma gapni ham qabul qilavermaydi. Ba'zan noo'rin gaplardan ehtiyoj bo'lish, auditoriyani qiziqtiradigan gapni topib gapirish notiqning mahoratiga bog'liq. Ayniqsa boshqa mavzu va voqea-hodisalarga o'tib ketmasligi kerak. Tilning o'rinsiz qo'llanadigan u yoki bu vositasi tinglovchilar ruhiy holatini qay darajada vayron etishini ruhshunoslik aytib bera oladi. Shu

javoblarida) yoshlarimizning chaynalib, o'z fikrini ravon aytolmasliklarining guvohi bo'lamiz. Nega? Chunki nutqimizda nuqson ko'p. Agar rus bolalarining, hatto bog'cha yoki maktab o'quvchisining televizor orqali bo'ladigan savol javoblarini kuzatgan bo'lsangiz, ular nutqida tutilmaydi, dovdiramaydi, bu nimadan? Bizning yoshlardagi qusurga kim sababchi?, degan savollarga duch kelamiz. Buni bartaraf etish uchun esa oiladan tortib bog'cha va maktablarda ham bolalarimiz nutqidagi kamchiliklarga e'tibor berish zarur. Birorta so'zni noto'g'ri talaffuz qilsa yoki noo'rin ishlatasa, albatta, erinmasdan ulardagi shu kemptiklikni to'g'rilash lozim. Har qanday odamni gapidan, muomalasidan ko'z qarashidan, o'zini dadil tutib, gapirishidan bilib olish mumkin. "Ish bilguncha gap bil" degan ibora bekorga aytilmagan. Albatta, gap bilgan odam ishini ham biladi. Ishni bilmasa, u o'sha ish haqida fikr bildirolmaydi. Bizning ota-bobolarimiz azaldan odamiylikni, qadr-qimmat va mehr oqibatni har qanday zaru oltinlardan, ma'danu boyliklardan afzal bilgan. Odamiylik, mehr-oqibat birinchi galda so'zlarimiz orqali amalga oshiriladi. Insonga Alloh bergan Ulug' ne'matlardan biri ham shu so'z va so'zlash ne'matidir. Buning qadriga yetish muhim fazilat.

“Notiqlik san`ati”ning boshqa fanlar bilan aloqasi va “Nutq madaniyati”dan farqi

“Notiqlik san`ati” azaldan mavjud ekan, u albatta boshqa fanlar bilan munosabatda bo'lib kelmoqda. Notiqlikning asosiy quroli yozma nutqda ifodalanadigan so'z san`ati – badiiy adabiyot bo'lib, u hozirgi o'zbek adabiy tili va o'zbek shevalariga asoslanib ish ko'radi. Chunki nutqning va talaffuzning hamda ohangning to'g'riligi uning asosiy fazilatidir va u grammatika qonuniyatlariga asoslanadi.

Notiqlik san`ati hamma vaqt mantiq va ruhshunoslikka suyanadi. Mantiqqa murojaat qilmasdan turib aniqlik va mantiqiylikni

ta'minlash ham, baholash ham mumkin emas. Mantiq so'zlar butun bir gapdan kelib chiqadigan hukm va tushunchalarni belgilaydi. Ya'ni u mantiqiy hukmlar va tushunchalar bilan ish ko'radi. Agar so'zda tushuncha ifodalansa, gapda hukm va fikrlar o'z mavqeiga ega. Mazkur so'z va gaplar bir-biriga qarama-qarshi bo'lmasligi zarur. So'zlardagi ko'p ma'nolilik ham turlicha tushunchalarga sabab bo'ladi. Ba'zan hukm bilan gapda bir-biriga moslasholmaslik holati ham kuzatiladi. Masalan, “Notiq bo'lishni kim xohlamaydi, deysiz?” gapi so'roq gap, inkor shaklida, biroq unda tasdiq hukmi bor.

Talaffuz va ohang orqali ham bunday holatni kuzatish mumkin: O'qishga kirdi. – darak gap; O'qishga kirdi? – so'roq gap; O'qishga kirdi! – undov gap. Sinonim so'zlarni ishlatishda ham tushuncha o'zgaradi. Masalan, visol, jamol, oraz, chehra kabi so'zlar tushunchasida ijobiy holat, bashara, turq, aft kabi so'zlar tushunchasida salbiy holat kuzatiladi.

So'zlarning ma'nosi va ifodalanayotgan tushuncha o'rtasidagi munosabatni mantiq tekshiradi. Mantiq – so'zlar, gaplar, birikmalar orasidagi ma'no aloqalarini ta'minlaydi.

Nutq qurilishi o'rinli yoki o'rinsiz bo'lib ko'rinadigan holatlarda ruhshunoslikka murojaat qilishga to'g'ri keladi. Notiqlik bilan ruhshunoslik aloqasida notiq o'z fikrlarini bayon qilishda auditoriyani kuzatishi, har bir tinglovchining kayfiyatini hisobga olib nutq so'zlashi lozim. Notiq va tinglovchi o'rtasida samimiy muomala asosiy vazifa bo'lishi kerak. Notiq zarur va muhim gaplarni aytishdan oldin butun tinglovchilarning diqqatini o'ziga qarata olsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Tinglovchilar hamma gapni ham qabul qilavermaydi. Ba'zan noo'rin gaplardan ehtiyoj bo'lish, auditoriyani qiziqtiradigan gapni topib gapirish notiqning mahoratiga bog'liq. Ayniqsa boshqa mavzu va voqea-hodisalarga o'tib ketmasligi kerak. Tiling o'rinsiz qo'llanadigan u yoki bu vositasi tinglovchilar ruhiy holatini qay darajada vayron etishini ruhshunoslik aytib bera oladi. Shu

ma noda ruhshunoslik notiqning o'z malaka va mahoratini kengaytirishi va mukammallashtirishini o'rganishi orqali "Notiqlik san'ati" ga yordam berishi mumkin.

Bulardan tashqari "Notiqlik san'ati" nafosat haqidagi fan bo'lib, estetika bilan, badiiy adabiyot, adabiyotshunoslik, tilshunoslik, adabiyot nazariyasi va adabiy tanqid bilan ham aloqador.

Oliy va o'rta maxsus ta'lim o'quv dargohlarida 90-yillardan buyon "Nutq madaniyati" fanini o'rgatish ko'zda tutib kelinmoqda. Bunday o'quv reja asosida Notiqlik san'ati va nutq madaniyati aralash-quralash o'rgatilmoqda. Biroq bu ikkala fan bir-biriga yaqinday tuyulgani bilan aslida o'zaro farqlanadi. Bu holatni ularning fan sifatida shakllanishi jarayonini kuzatish orqali ham o'z oldilariga qo'ygan vazifalari, maqsadi, predmeti, tasvirlash ob'ektlariga xos bo'lgan xususiyatlarida ham kuzatish mumkin.

Notiqlik qadimiy davrdan beri alohida mahorat, san'at sifatida muayyan aniq shaxsdagi noyob qobiliyatdir. Shu ma'noda Notiqlik va nutq madaniyati orasida bog'liqlik bo'lsada har qaysisi o'ziga xosligi bilan farqlanadi. Bu haqda professor E. Begmatovning (Qung urov R., Begmatov E., Tojiev Yo., "Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari" Toshkent: O'qituvchi 1992y.) fikrlarini keltirib o'tish o'rinlidir:

1. Nutq madaniyati, chinakam ma'noda adabiy til bilan bog'liq hodisadir. Uning paydo bo'lishi lisoniy asosi, talab va mezonlari adabiy til va uning mezonlari bilan bog'liqdir. Notiqlik san'ati uchun bular asosiy belgilar emas. Notiqlar orasida adabiy til talablariga to'la amal qilmaydiganlar, ma'lum lahja yoki shevada ham chinakam Notiqlik san'atini namoyish qiluvchilar uchraydi. So'zga chechanlik, notiqlik til materialining xarakteriga qarab emas, nutqning ta'sirchanligiga, nutqiy san'atga qarab belgilanadi.

2. Notiqlik – bu nutqning og'zaki shaklidir. Notiqlik san'ati – og'zaki nutq san'atidir. Nutq madaniyati esa nutqning ham og'zaki, ham yozma shakli uchun taalluqli tushunchadir.

3. Nutq madaniyati jamiyat a'zolarining umumiy nutqiy faoliyatini ko'zda tutadi. Nutq madaniyati sohasining maqsad va provard orzusi barchaning, butun xalqning nutqini madaniylashtirishni mo'ljallaydi. Klassik ma'nodagi notiqlik esa, alohida shaxslarning nutqiy mahoratini san'atini ifodalaydi. Notiqlik, asosan, nutq vositasida kishilarga muayyan g'oya va maqsadlarni etkazishni, ularni ma'lum maqsadga safarbar qilishni ko'zda tutadi. Ya'ni, Notiqlik san'atida tinglovchilarni ma'lum maqsadga jalb qilish asosiy o'rin tutadi. Shu sababli ham professor V.D. Kudryavtsev Notiqlik nutqiga shunday izoh beradi: "Har qanday og'zaki nutq Notiqlik nutqi bo'lib, u nimanidir tushuntirish va isbotlashnigina emas, balki tinglovchilar tushunchasiga ta'sir etishini ham maqsad qilib oladi" (Kudryavtsev V.D. Osnova oratorskogo iskustva. Irkutsk, 1966. S.3).

4. San'atkor notiq nutqi, asosan ko'pchilik tinglovchiga, keng auditoriyaga mo'ljallangan bo'ladi. Notiqlik birdan ortiq shaxslar tinglaydi. Nutq madaniyati mana shunday tinglovchilardan tashqari kishilar orasida odatiy suhbatlarni, yakka kishiga qaratilgan nutqlarni ham o'z ichiga qamraydi.

5. Har bir kishi ona tilining imkoniyat va boyliklarini yaxshi egallagan, nutq madaniyati talablariga javob beradigan so'zamol shaxs bo'lishi mumkin. Ammo har bir shaxs ham san'atkor ma'nodagi notiq bo'lmaydi, bo'la olmasligi mumkin. Lekin adabiy tildan foydalanuvchi har bir notiq nutq madaniyatidan xabardor bo'lishi shart. Bu o'rinda T.A. Degterevaning ushbu fikrlarini keltirib o'tish o'rinlidir: "U (maktab – E.B.) kelajak so'z san'atkorlarida nutq madaniyati asoslarini shakllantiradi. Birorta yozuvchi ham, birorta siyosiy va ilmiy asarlar muallifi ham, Notiqlik san'atining birorta dahosi ham yo'qki, nutq madaniyatining maktab beruvchi tayyorgarligidan o'tmagan bo'lsin" (Degtereva T.A. Stanovlenie norm literaturnoga yazo'ka. – M, 1963. S.170).

6. Nutq madaniyati ko'pchilikni, keng xalq ommasini ko'zda tutib ish ko'ruvchi sohadir. Bu ma'noda nutq madaniyati keng omma uchun mo'ljallangan talabdir, ammo "Notiqlik – bu avvalo qobiliyat, shaxsiy qobiliyatdir" (Jalolov H.S. M.Kirovning, Notiqlik mahorati. Toshkent: O'zbekiston, 1981). Alohida san'atkorlik ma'nosidagi Notiqlik (klassik ma'noda) nutqiy san'atni, nutqiy go'zallikni hisobga oladi. Nutq madaniyati esa kishilarning barchasini san'atkor notiq qilishni ko'zda tutmaydi. U, asosan, ona tilida yoki o'zga bir tilda to'g'ri, madaniy gapira olish va yoza olish faoliyatini tarbiyalashni maqsad qilib oladi. Shu sababli to'g'ri va mazmunli so'zlovchi barcha kishi ham hali san'atkor Notiqlikni da'vo qila olmaydi. Fikrimizning dalil uchun A.N.Kunitinining "Lektorning Notiqlik san'ati haqida" nomli asaridan A.V.Lunacharskiyning Notiqlik qobiliyati haqida hikoya qilingan ushbu o'rinlarni keltiraylik: "1925 yili Rossiya fanlar akademiyasi yubiley sessiyasiga butun ilm olamidani vakillari keladi. U (Lunacharskiy – E.B.) bular oldida rus fanining shuhratini ko'z ko'z qildi. Maorif xalq komissari Lunacharskiy 1917 yildan keyingi etti yarim yil davrida Rossiyada erishilgan fan yutuqlari haqida ma'ruza qildi. U bildiriki, ma'ruzani turli millat vakillari eshitishadi. U o'z ma'ruzasini rus tilida boshlaydi, nemis, ingliz, fransuz, italyan tillarida davom ettiradi va sof klassik lotin tilida tugallaydi. Hamma hayratda qolgan edi. Tinglovchilarning hech biri buning uddasidan chiqqa olmasdi. Parij gazetalaridan biri keyinchalik bu haqda shunday yozdi: "Dunyoda eng ma'rifatli maorif ministri Rossiyadadir" (Kunitin A.N. Ob oratorskom isskustve lektora. – L., 1969. S.11).

7. Nutq madaniyati – bu faqat nutq haqidagi nutqiy faoliyatga tegishli tushuncha va soha emas, u til madaniyati bilan ham, ya'ni adabiy tilni va uning normalarini o'rganish va bu normalarni qayta ishlash ishi bilan ham shug'ullanadi. Notiqlik san'ati esa bunday ilmiy-normativ faoliyatni ko'zda tutmaydi.

8. Notiqlik, ko'proq nutqning mazmuniga, mantiqiy asoslariga, mundarijaviy tuzilishiga e'tibor qiladi, nutq madaniyati sohasi esa ko'proq nutqning til qurilishi – lisoniy tuzilishiga e'tibor qiladi.

9. Notiqlik, asosan, aniq bir shaxs – notiq yoki guruhlar – notiqlar nutqi haqida qayg'uradi. Bunda u notiqni tinglayotganlar, ya'ni keng ma'noda tinglovchilar ommasini nutqini ham ko'zda tutmaydi. Nutq madaniyati esa bundan farqli ravishda umuman kishilarning nutqiy faoliyatini, nutq madaniyatini ko'zda tutadi. Shu sababli nutq madaniyati maqsadiga ko'ra va nutqiy faoliyati nuqtai nazaridan keng maqsadli soha, Notiqlik esa tor sohadir.

10. Notiqlik san'ati notiq uchun oldindan qanday so'zlash sxemasi va rejasini bermaydi va bu tip nutq doimo ham oldindan tayyorlangan, tayyorgarlik ko'rgan nutq emas, nutq madaniyati sohasi esa jamiyat a'zolarini ona tili, ya'ni adabiy til boyliklari va vositalaridan maqsadga muvofiq, sharoit va ustlub taqozasi talabiga ko'ra o'rinli foydalana olish ko'nikmasini beradi. Bunday ko'nikma, aslida, har qanday san'atkor notiq uchun ham zarur.

11. Notiqlik va notiqlik san'ati haqidagi fan ancha qadimiy tarixga ega, nutq madaniyati ilmiy muammo va ilmiy soha sifatida hali yangi va yoshdir. Professor E.Begmatovning yuqoridagi fikrlariga hayrihoh bo'lganimiz holda har ikkala fanning bir-biriga yaqinligidan tashqari, alohida xususiyatlarga ham ega ekanligi, ularning alohida-alohida fanlar sifatida faoliyat ko'rsatishiga imkoniyat beradi. Notiqlik san'ati va nutq madaniyatida yaqinlik va farqlarni etika va estetika fanlariga qiyoslash mumkin.

Qadimgi Yunon va Rim notiqligi tarixi

Qadim zamonlardan beri jamoat oldida so'zga chiqib, odamlarga o'z fikrini tushuntirish, ular ongiga ta'sir ettirib, o'z ortidan ergash-tirish, biror narsa, voqea, hodisa haqida gapirganda ishonitirish va

isbotlab berishga intilish, insonlar orasidan soʻzamol notiqning chiqishiga zarurat tugdirgan hamda notiqlik sanʼatining paydo boʻlishiga sabab boʻlgan. Buning uchun esa, avvalo, maʼlum ijtimoiy sharoit va muhit zohir boʻlishi lozim edi. Soʻz erkinligi ana shunday sharoitlardan muhimi sanaladi. Qadim Yunonistonda demokratiya tuzumining oʻrnatilishi natijasi oʻlaroq, xalq yigʻinlarida, senat kengashlarida davlat ishlarida, sud ishlarida mamlakatning har bir ozod kishisi erkin nutq soʻzlash huquqiga ega boʻlgan.

Davlat ishlarini boshqarishda qatnashishni istagan, lashkar-boshilikni xohlagan har bir kishi uchun chiroyli va taʼsirchan nutq soʻzlash sanʼatini egallash majburiy bir ehtiyojga aylangan. Bunday shaxslar xalq yigʻinlariga toʻplangan odamlar oldida nutq soʻzlab yutuq yoxud maglubiyat quchganlar. Ular orasida soʻzga chechanlari keskin dalillar bilan xalqni ishonitirib odob bilan soʻzlagan davlat arboblari xalq nazariga tushib yanada obroʻ orttirganlar, gapni eplab gapira olmaganlari esa xalq nazaridan qolganlar. Oʻsha davr notiqdigi haqida keyingi davr yozuvchilarining guvohlik berishlaricha, Femistokl va Periklar Afina demokratiyasining yuqori darajasiga, boʻlishlari bilan birga nihoyatda kuchli notiq boʻlganlar. Afina notiqlik sanʼatining keng rivoj topishiga sud tartibot qoidalarining ham kuchli taʼsiri boʻlgan. Oʻsha davr sud majlislarida sudlanuvchi yoki daʼvogar oʻz fikrlarini ishonchli isbotlar asosida gapira olishi lozim boʻlgan. Biroq sudlashuvchilarda bunday soʻzga chechanlik qobiliyatiga ega boʻlganlar deyarli boʻlmagan. Demak, ularga maslahat berib koʻmaklashadigan, ular ishi yuzasidan sudga gapirishi kerak boʻlgan gaplarni yozib beradigan zukko shaxslarga ehtiyoj paydo boʻladi. Natijada qadimgi yunon tilida “logograflar” deb ataladigan, tajribali qonuni biladigan “advokat”larga ehtiyoj tugʻiladi. Logograflar esa sudga qatnashayotgan jinoyatchi va daʼvogarlarga nimani gapirishi lozimligini yozib berganlar va shu mehnatlarini evaziga haq olganlar. Logograflar odamlarning hojatlarni chiqarish

hisobiga qalam haqi olib kun kechira boshladilar. Logografiyaning tirikchilik vositasiga aylanishi Notiqlik sanʼatining rivojida muhim rol oʻynaydi. Dastlab “Notiqlik sanʼati”ning asta-sekin siyosiy va sud notiqdigi vujudga keladi, keyinroq mashhur voqealarni, ulugʻ zotlarni madh qiluvchi **epidektik** notiqlar maydonga keladi.

Afinada eramizdan oldingi V asr oʻrtalarida notiqlik sanʼati shakllangan boʻlsa-da adabiy faoliyat oʻrinda qabul qilinmagan va u notiqning matnlari bosilmagan.

Bu sanʼatni ilk bor adabiy janr darajasiga koʻtargan hamda notiqlikka ilmiy yondoshgan kishilar sofistlar hisoblangan. Ular oʻzlaridan oldin oʻtgan notiqning faoliyatlarini nazariy asoslashga kirishib, “Ritorika” ilmini yaratadi. Oldin notiqdigi “Ritor” soʻzi bilan atashib, soʻngra notiqlik sanʼatidan sobiq oʻrgatuvchilarni “Ritor”lar deb ataydilar.

Sitsiliya oroli ritorikaning asl vatani hisoblanadi. U joylarda V asr oʻrtalariga kelib demokratiyaning yoʻlga qoʻyilishi, Notiqlik taraqqiyoti uchun omil boʻldi. Qadimgi yunonlar sitsiliyalik **Korak** hamda **Tisiylarni** ritorikaning asoschilari deb tan olganlari holda, ulardan deyarli hech narsa etib kelmagan. Biroq, ularga vatandosh boʻlgan **sofist Gorgiy** (taxminan 483-376) ni ritorikaning birinchi namoyandasi deb bilishgan. A.Alimuhamedovning (Antik adabiyot tarixi, T.: Oʻqituvchi, 1969) maʼlumotiga koʻra: “Gorgiy 427 yilda oʻz shahri Leontina uchun harbiy yordam soʻrab maxsus elchi sifatida Afinaga keladi va xalq majlisida gapirgan nutqi bilan Afina yoshlarida juda kuchli taassurot qoldiradi; Shundan keyin koʻp oʻtmay Gorgiy butunlay Afinaga koʻchib kelib, shu erda ritorika maktabi ochadi va oʻz shogirdlariga soʻz sanʼatini oʻrgatish barobarida notiqlik bilan ham shuquullanadi. Gorgiy, asosan mifologik maʼruzalarda tantanali nutqlar soʻzlagan, uning nomi ostida bizga qadar “Elena” va “Palimed” sarlavhali ikkita yozma nutq etib kelingandir. Gorgiyning aytishicha, notiqning eng muhim vazifasi ting-

lovchini ishonitirish, uni maftun etish, rom qilishdir. Maftun etishning asosiy vositasi sifatida yozuvchi birinchi o'ringa uslubni qo'yadi va shu maqsad bilan o'zining asarlarida "go'zal" uslubning namunalari namoyish qilmoqchi bo'ladi. Agar siz Gorgiyning asarlarini ko'zdan kechirsangiz, bu odam tashviq etgan "fusunkor" uslubning faqatgina jim-jimador tashqi bezaklardan, tamtaroqli balandparvoz iboralardan boshqa narsa emasligiga aslo shubhangiz qolmaydi. Darhaqiqat, notiqning bizga qadar etib kelgan asarlarida tantanali epitetlar, majoziy ifodalar haddan tashqari ko'p uchraydi. Yozuvchi, hatto jumalarni ham bo'q'in-bo'q'inlarga bo'lib, ularning har birini bir xil uzunlikda to'qiydi va har qaysi jumlaning oxirini bir-biriga o'xshash qo'fiyadoshroq so'zlar bilan tugatadi. Qadimgi yunonlar Gorgiyning usulini "jimjimador uslub" yoki avtorning nomiga nisbat berib "Gorgiy uslub" deb ataganlar (199-bet).

Gorgiyning bu uslubi zamondoshlariga yoqib qolgan va ularda kuchli ta'sir uyg'otgan. Shuning uchun ham uning ijodi uzoq yillar Notiqlik prozasining asosiy namunasi sifatida mashhur bo'ladi.

Ellinizm davrining olimlari Afinada yashab ijod etgan notiqlardan o'nta notiqni mashhur va ulug'laridan deb, ritorika ilmini o'rgatishda ularning asarlaridan foydalanishni afzal bilganlar. Shuning uchun bo'lsa kerak Antifont, Andokid, Lisiy, Isokrat, Isey, Likurg, Demosfen, Esxin, Giperd va Dinarxlarning asarlari bizgacha etib kelgan.

Lisiy (taxminan 459-380)

Afinada yashab ijod etgan mashhur notiqlar orasida eng mo'tabarlaridan sanalgan sitsiliyalik Lisiydir. Uning otasi Perklning taklifi bilan Afinaga kelib shu erda yashab qoladi. Uning oilasi o'ziga to'q xonadonlardan bo'lishga qaramay, kelgindi bo'lgani sababli Afina fuqaroligini ololmaydi. Peloponnes urushida Afina engiladi. Natijada demokratiyaning tarafdorlaridan sanalgan Lisiyning akasi qatl etila-

di, o'zi esa zo'rqa qochib qoladi. 403 yilda demokratiya qayta tiklangach, Lisiy yana Afinaga kelib, logoraflik bilan mashg'ul bo'ladi.

Qadimgi yunonlarning fikriga ko'ra, Lisiy butun ijodi davomida uch yuzga yaqin nutq yozgan. Shundan bizgacha sud nutqlaridan iborat o'ttiz to'rttasi saqlanib qolgan.

Lisiy logograflik kasbi davomida unga ishi tushib kelgan kishilarning hojatini bitirishdan oldin, ularning dunyoqarashini, psixologiyasi va tabiatini chuqur o'rganib, keyin ularga o'z qo'llaridan va tillaridan yozganday qilib nutq yozib beradi. O'sha paytda Afina sudida ishtirok etuvchi kishilarning ko'p qismi davlat qonunlaridagi murakkabliklarni chuqur tushunmaganlar. Juda ko'pchiligi tahsil ko'rmagan kishilar bo'lgan. Shu sababli ular so'zga chechan, so'zga mol odamlarning sud hay'atini aldab ketishlaridan cho'chishib, ilmoqdor va balandparvoz so'zlarga gumonsirab qarashgan.

Bulgarga kimdir bu so'zlarni to'qishda yordam bergan bo'lishi mumkin deb qarashgan. Ikkinchidan, logograflardan yordam istab kelganlar orasida, turli tabaqa vakillari, turli kasb egalari bo'lishgan. Shuning uchun ham Lisiy nutq yozib berishdan oldin undan yordam so'rab kelgan buyurtmachini o'rganadi. Shundan keyingina u odamga ijtimoiy kelib chiqishiga, jamiyatda tutgan o'rniga, shaxsiy xarakteri va tabiatiga moslab nutq yozib bergan. Lisiyga murojaat etayotgan kishi agar qishloqdan kelgan oddiy bir dehqon bo'lsa, yoki shaharda yashasa ham o'rtacha dunyoqarashga ega bo'lsa, unday odamlar kitobiy so'z va iboralarni, murakkab qonundagi kerakli boblarni isbot keltirib ishonarli nutq so'zlashi qiyin va buning iloji yo'q. Agar notiqni shu yo'sinda uddalay olsa, notiqning soxtaligi bilimib qolishi tabiiy hol. Lisiy san'atkorligining asosiy siri shundaki, u nutq yozishga kirishar ekan, bir maqsadni ko'zlaydi, u ham bo'lsa sudda gapirayotgan kishi haqida sud hay'atlari ko'nglida ishonarli taassurotlar qoldirish, so'zlovchining har bir gap-so'zlari, qalbidan chiqayotgan samimiy gaplar ekaniga ishonтира olishidir. Lisiy buyurtmachilari

orasida olifta o'ziga bino qo'ygan dimog'dor shaxsmi, tiyinni-tiyinga urib foyda ko'rman deb yurgan hasis olib sotarmi, xotini izmida yurgan, o'z fikri bo'lmagan laqma ermi yoki shallaqi ayolmi, maqtanchoqmi, ayyormi yoxud sodda omi insonmi, kim bo'lishidan qat'i nazar - Lisiy ularning har biri xarakter xususiyatiga, tabiatiga, bilimi va jamiyatdagi mavqeiiga mos keladigan o'z nutqi bilan tinglovchilarni ishonitradigan uslubni topadi. Shuning uchun ham Lisiy yozgan nutqlarning hammasida so'zlovchining tabiatiga mos gaplar o'ringan bo'ladi. Lisiy uslubiga xos husn va latofat ham nutq tilimining sodda, aniq va fikrning lo'ndaligida ko'rinadi. Lisiydagi bu mahorat - ya'ni har kimni o'z tilida, o'z tabiatiga mos gapirtirish, gapiruvchining qiyofasini to'la ko'rsata olish, yunon tarixida o'tgan logog-raflarning birontasida uchramaydigan hodisa. Bu borada Lisiyga ulardan birortasi ham teng kelmaydi. Ularning Lisiydan farqli tomoni shunda ediki, ular o'zlari yozib bergan nutqlarni ko'plab dalillar bilan to'ldirgani holda, shu dalillar asosida joy-joyiga qo'yib, da'vorni isbot etishga, nutqlari shaklining chiroyli bo'lishiga ortiqcha e'tiborni qaratganligida, nutq so'zlovchining tabiatini hisobga olmaganligida. O'sha davr sud qoidalariga ko'ra sudlanuvchilarning nutqi uch qismdan tashkil topgan. Ular nutqlarining kirishida sud hay'atiga murojaatdan boshlagan va shu orqali hay'atning iltifotiga ergashishga urinishgan. Nutqlarining asosiy qismida esa voqea-hodisalar tafsilotini aniq va ravshan hikoya qilishga, nihoyat nutqning yakunida aytgan gaplarining to'g'riligiga, dalillarga ishonitirishga uringan. O'ziga raqib bo'lgan tomonlarning dalillarini puchga chiqarib, o'zining haq ekanligiga mumkin qadar ishonitirishga bor kuchini sarflashgan. Lisiyga qadar va undan keyin o'tgan logograflar yozib bergan nutqlarida bor kuchni nutqning kirish va xulosa qismiga berib, asosiy hikoya qilib beriluvchi bayonot qismiga ko'proq e'tiborni qaratmaganlar. Lisiy esa ulardan farqli o'laroq, butun fikrni kirish va xotima qismiga sarflamasdan, notiqlik mahoratini ko'rilayotgan

ishning-ya'ni, voqea-hodisalarning tafsilotini sodda va aniq, ravshan hikoya qilishga qaratadi. Lisiy yozgan nutqning bayonot qismidagi nafisligi kamdan-kam logograflarga nasib etgan. Lisiy voqealar bayonini yozganida oddiy so'zlar orqali qisqa va lo'nda hikoya qilish yo'lidan borib, dalil va da'volarni bayonotga yog'day singdirib yuboradi. Natijada bitilgan nutq qanchalik sodda bo'lmasin, shu sodda nutq tagida yashirinib yotgan tabiiy holat va samimiyat tinglovchilar qalbiga etib boradi. Oqibatda hay'at a'zolari ko'nglida ham gunohkorga nisbatan rahmdillik kayfiyatini uyg'otadi. Bu o'rinda bir misolga fikrimizni qarataylik: Eratosfen ismi shaxsning Evfilet tomonidan o'ldirilishi haqida sud majlisida bu holat yaqqol seziladi. Mazkur ish yuzasidan gunohkor sifatida sudga tortilgan qotil Evfilet hay'at a'zolariga o'zining shaxsiy turmushi haqida hikoya qilib beradi. U uylanganining dastlabki paytlarida xotiniga ishonolmay yuradi. Birinchi farzandi tug'ilgandan so'ng xotiniga ishonchi va mehri ortadi. Xotinini ko'p tergamay qo'yadi. Shunday kezlarda Evfiletning onasi olamdan o'tadi. Dafn marosimida Eratosfenning nigohi Evfiletning go'zal xotiniga tushib, unga etishish uchun yo'l izlaydi. U maqsadiga erishish uchun Evfiletning uyida oqsochlik qiladigan qizni qo'lga oladi. Qizning ko'magida Evfiletning xotini bilan topishadi. Evfilet esa xotinining hiyonatini sezmasdan xotirjam yashayveradi. Shunday kunlarning birida notanish bir ayol uni xotinining sirlaridan ogoh qiladi. Ayolning gaplariga qaraganda Eratosfen bu ayolning ham bekasini yo'ldan urgan va tashlab ketgan. Bu sovuq xabarni eshitgan Evfilet uyidagi oqsoch qizni qistovga olib so'rasaki, haqiqat bo'lib chiqadi. Shundan so'ng, Evfilet Eratosfen bilan xotini o'rtasidagi jirkanch jinoyatni ochishda cho'ri qizdan yordam so'raydi. Qizning yordami badaliga uning gunohidan kechishga va'da beradi.

Tez orada Evfilet oqsoch qizning xabariga ko'ra raqibini qo'lga tushiradi. Uch-to'rt qo'ni-qo'shimlardan guvoh sifatida foydalangan

Evfilet ular bilan birga xotining yotog'iga bostirib kiradi va Eratosfenni jinoyat ustida qo'lga olib, uni o'ldiradi.

Lisiy Evfiletning tabiatiga mos nutqni yozgan. Evfiletning soddaligini, biroq bo'lsa-da laqmaligini hisobga olgan, biroq vaqit kelganda o'z oriyati yo'lida hech narsadan qaytmasligini, darg'azab qasoskorga aylanishini ko'rsata oladigan nutq uslubini topgan. Evfiletning oddiy tilda aytgan hikoyasini eshitgan har bir tinglovchi voqeani go'yo o'z ko'zlari bilan ko'rgandek his etib, shohidlar safiga hayolan qo'shilganini sezmay qoladi. Bunday o'ylab qaralsa, aldan-gan er, uning go'zal xotini, begona ayollarni yo'ldan uradigan olg'ir va olifta yigit, ularga qo'shmachilik qilgan oqsoch qizning qiyofasi ko'z o'ngimizda paydo bo'ladi.

Lisiy tomonidan bitilgan har bir nutq sud minbaridan turib gapirayotgan qonunshunosning safsata gaplari emas, balki, mohir notiq qalamiga mansub bir asar sifatida ahamiyatli. Uni ijro etayotgan odam go'yo sud minbari sahnasida rol ijro etayotgan aktyorni eslatib, tinglovchilar ongiga hikoyasini singdirib, ular qalbini jo'nbushga keltiradi. Yunonlarda notiqlik san'atining quloqch yoyishi sud notiq-ligidan so'ng, xarbiy notiqlik va siyosiy notiqlik kabi notiqlik turlarining, sal o'tmay epideyktik-tantanali notiqlikning paydo bo'lishiga olib keladi.

Epideyktik notiqlikda balandparvoz so'zlar ishlatilar, shu bois ham bunday nutq matnini tayyorlash anchagina izlanishni talab qilardi. Natijada logograflar o'zlaridan oldingi voizlarning merosiga va xalq og'zaki ijodiga murojaat eta boshladilar. Shu tariqa chiroyli so'zlash san'ati asta-sekin shakllanib, badiiy adabiyotning rivojida muhim ahamiyat kasb etdi. Ya'ni, tragediya, komediya va roman janrlarining tug'ilishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Eng muhimi, **notiqlik san'atining rivoji adabiy tilning shakllanishiga, shuningdek, notiqlik san'ati nazariyasi bo'lmish "ritorika" ilmining vujud-ga kelishiga sabab bo'ldi.** Rimdagi barcha shoirlar va notiqlar shu

maktabdan, ya'ni ritorika maktabidan ta'lim olganlar. Notiqlar tomondan yaratilgan **nutq matnlari nasriy va poetik ijod namunasi** hisoblanadi. Bunday **ijodkor notiq'larning nomi** o'z mamlakati doirasidan chiqib, jahonga ma'lum va mashhur bo'lgan. Aristotel, Demosten va Tsitseronlar shular jumlasidandir.

Aristotel (384-322)

Markaziy Osiyoda Arastu nomi bilan mashhur bo'lgan Aristotel eramizdan avvalgi 384 yilda Staqirda (Makedoniya yarim oroli) shifokor oilasida dunyoga keldi. Uning otasi Nikomax Aleksandr Makedoniskiyning nabirasi podsho Aminti II saroyida shifokorlik qilgan.

Aristotel 17 yoshida Afinaga keladi va bu erda o'z zamonasining mashhur olimlaridan bo'lgan Platonga shogird tushadi. Platonning vafotidan so'ng Aristotel 347 yili Afinadan Troad tomon o'tib, Assosga boradi. Chunki, bu erda ustozning tarafdorlari ko'p edi. Unga, ayniqsa, zo'ravon, zolim Germiy homiylik qiladi. Aristotel Germiy vafotidan so'ng Lesbos yarim orolidagi Mitilen shahriga ko'chib o'tadi va u erda 342 yilgacha yashaydi. 342 yili Makedoniya podshosi Filipp o'zining Aleksandr nomli 13 yoshli o'qlining tarbiyasini uchun Aristotelni Mitilendand chaqirib oladi. Bu erda u falsafa maktabini ochadi va katta kutubxona tashkil qiladi.

Shu davrda Gretsiyada chiroyli so'zlashga qiziqish kuchayib ketgan edi. Natijada qator notiqlik maktablari ochiladi. Bu maktablardan so'z san'ati ustalari etishtirib chiqarilar edi. Keyinchalik chiroyli so'zlash haqidagi qo'llanmalar maydonga keldi. Shunday asarlardan biri Aristotelning "Ritorika" nomli kitobidir. Buyuk olim uni mashhur "Ritorika" nomli asaridan so'ng, ya'ni eramizdan oldingi 330 yillarda Afinaga so'nggi marta qaytib kelganda yozgan edi.

Ma'lumki, ungacha Anaksimion, Lampsak ham "Ritorika" nomli qo'llanma yaratgan edi. Bu ikki asar bir-biriga tamoman o'xshash

maydi. Ularning birinchisi qo'llanma bo'lsa, ikkinchisi chiroyli so'zlash nazariyasi bo'yicha ilmiy mulohazalardan iborat.

Aristotelning "Ritorika"si uch kitobdan tashkil topgan. Asarning birinchi va ikkinchi kitoblari, asosan chiroyli so'zlash, ishonitirish uslublari haqidagi fikr va mulohazalardan iborat bo'lsa, uchinchi kitobida nutq mantiqiga juda katta ahamiyat beriladi. Olimning fikricha, *notiq tilidagi turli "qorishmalar", ya'ni so'zlarning noto'g'ri va noo'rin talaffuz qilinishi, jumalarning mantiqan har xil tuzilishi so'zlovchining katta xatosidir. Aristotel har bir jumlaning asosiy fikrini ifoda etishga qaratilishi, rayon va tinglovchi tushundigan darajada sodda bo'lishini talab etadi. U notiqning hissiyot bilan so'zlashi mulohaza yuritayotgan fikrning tinglovchi qalbiga tez etishida muhim omil bo'lishini alohida uqitiradi. Bundan tashqari, Aristotel notiqning auditoriyani o'ziga jalb etishi uchun hazil-mutoyiba so'zlar bilan lirik chekinish qilib, tinglovchilarni hayajonlantira bilishi zarurligini, agar turli ko'rgazmali qurollardan foydalansa, har xil epitet, chog'ishtirish va metofaralarni qo'llashni, ammo keltirilgan misollar ko'payib ketib, tinglovchini zeriktirib qo'ymasligi kerakligini ham ta'kidlaydi.*

Aristotel notiqlik san'atini egallashni 5 qismga bo'lib o'rgatadi.

1. Materialni kashf etish (har tomonlama tayyorlash).
2. Materialni joylashtirish shakli (rejasi).
3. Materialni eslab qolish (o'zlashtirish).
4. Materialni so'z yordamida to'g'ri aks ettirish.
5. Materialni to'g'ri talaffuz etish.

Aristotelning fikrlari hozirgi kunda ham o'z qimmatini saqlab kelmoqda.

Demosfen (384-323)

Umrini ona vatanning gullab-yashnashiga baqishlagan davlat arbobi, mashhur notiq Demosten eramizdan oldingi 384 yili Afinada

o'ziga to'q oilada dunyoga keldi. Uning otasining ismi ham Demosten bo'lib, qurol-yaroq ustaxonasining egasi edi.

Bo'lajak notiq 5 yoshga to'lganida otasidan ajraladi. Demosten bilan singlisiga otadan katta meros qoladi. Bolalarning tarbiyasi va merosi vaqtincha tog'asiga topshiriladi. Tog'a esa barcha boyliklarni qo'lga kiritib olgach, bolalarning tarbiyasi bilan qiziqmaydi. Natijada Demosten juda nimjon va kasalmand bo'lib o'sadi.

Demosfen voyaga etgach, tog'asi unga faqat qullari, uyi va uy-ijhozlarini hamda pulning ma'lum bir qisminigina berib aldaydi. Demosten tog'asidan molmulkning qolganini yaxshilik bilan qaytarib berishini so'raydi. Biroq tog'a bundan bosh tortganidan keyin u qolgan merosini sud orqali undirib olishga qaror qiladi. Sudda muvaffaqiyat qozonish uchun Afinaning davlat qonunlarini yaxshi bilish, shu bilan birga, ravon so'zlash, da'vosining to'g'riligiga kishilarni ishonitirish kerak edi. Shu sababli Demosten notiqlik san'atini o'rganish uchun o'z davrining meros ishlari bo'yicha mashhur advokat Isey maktabida ta'lim olishga majbur bo'ladi. U to'rt yil davomida qunt bilan o'qiydi va bu davrda ko'pgina yozuvchilarning asarlari bilan tanishib chiqadi. Ayniqsa mashhur tarixchi Fukidid (Eramizdan oldingi V asrda yashagan Afina tarixchisi va davlat arbobi. U Pelopon urushida ishtirok etgan va uning tarixini yozgan) va faylasuf Platonning tanlangan asarlarini puxta o'rganadi. Bo'lajak notiq Fukidid asarlarini sakkiz marotaba qayta ko'chirib yozib, uni deyarli yoddan o'zlashtiradi.

Demosfen o'qishni tugatgach vasiylari bilan sudlashadi va sud besh yil davom etadi. Bir necha yil surunkasiga bo'lgan kurash bo'lajak notiq xarakterining toblanishida, bir so'zli va matonatli bo'lishida katta rol o'ynaydi. Yoshlik choqlaridayoq ko'pchilik oldinda so'zga chiqishni orzu qilib yurgan Demosten o'qish yillarida o'qituvchisi bilan sud majlislariga qatnashadi.

Demosfen notiqlik bilan shug'ullanishdan avval o'z ustoz yo'lidan borib, boshqalarga sudda so'zlanadigan nutqning matnini yozib berar va bu ishlari uchun yaxshigina haq olar edi. Bora-bora nutqiy matnlar yozish Demosfenni qoniqtirmaydi. U otashin vatanparvar sifatida o'z ijtimoiy faoliyatini Vatan ravnaqi uchun sarflashni orzu qiladi. Yosh notiqning xalq oldidagi birinchi nutqi ayanchi holda: to'polon, kulgi, qiyqiriq, hushtak chalib masxaralash bilan qarshi olinadi. U o'z nutqini tugatolmay minbardan tushishga majbuur bo'ladi. Demosfen nutqining bunday ayanchli tugashi tabiiy edi chunki uning tovushi juda past bo'lib, bir oz duduqlanar, "R" harfini talaffuz etolmas, qoldirab, mujmal gapirar edi. Bulardan tashqari, uning elkasini qimirlatib turadigan odati ham bo'lib, ko'pchilik orasida o'zini to'g'ri tuta bilmas edi.

Xalq majlislaridan birida Demosfen o'zini ikkinchi bor sinab ko'rdi. Lekin bu safar ham muvaffaqiyatsizlikka uchraydi. Shundan so'ng Demosfen o'z nutqidagi kamchiliklarni boshqa takrorlamaslik uchun astoydil bosh qotiradi. Har kuni bir necha soatlab noto'g'ri talaffuz etayotgan so'zlari ustida qayta-qayta mashq qiladi. **Hatto og'ziga tosh solib olib, qattiq va ravon gapirishga harakat qiladi. "R" tovushini to'g'ri talaffuz etish mag'sadida kuchuk bolasi-ning irillashini kuzatadi va o'zi ham xuddi shu tovushni qaytaradi.** Nihoyat, uzoq muddatli tinimsiz mashqlardan so'ng, Demosfen o'z maqsadiga erishadi. Mashhur notiq bo'lib etishadi. Ammo, shunga qaramay, u hech qachon tayyorgarliksiz nutq so'zlamas, oldindan yozib qo'yilgan matnni yodlab olar, har bir so'z ustida puxta o'ylar, jumalarni aniq va chiroyli tuzishga harakat qiladi. Ulug'notiqning nutqi shu qadar sodda, ravon, mantiqan puxta va jozibali bo'lardiki, bu faqat mashaqqatli mehnat samarasi edi.

Demosfen hech vaqt bo'Imaqur safsatalarni yoqtirmas, xotirjamlik bilan tinglovchilarning fikrini o'ziga tortar, ularni o'zi himoya

qilayotgan ishning haqligiga ishonitirish uchun butun kuch-quvvatini sarflar edi.

Demosfen 30 yoshga to'lganda davlat ishlarida ham ishtirok eta boshlaydi. U o'zining butun mahorat va bilimini Vatanning dushmani-makedoniyalik podsho Filippga qaratadi. Afina davlati Makedoniya rahbarligiga o'tgach, Demosfen dushmanlari qaytadan bosh ko'turadilar. Aslida bu voqeadan bir necha yil ilgari xalq partiyasi Demosfenning vatanparvarligini yuksak baholab, uni "Oltin gulchambar" bilan taqdirlashga tavsiya etgan, xalq majlisi ham buni ma'qullab, qaror qabul qilgan edi. Makedoniya tarafdorlari bu qarorga qarshi chiqadilar. Hatto o'z davrining mashhur notiqlaridan bo'lgan esxil majlis qarori ustidan sudga shikoyat qilib ariza beradi. U xalq majlisining noto'g'ri qaror chiqarganligini isbotlashga urinib, Demosfenning bunday oliy mukofotga munosib emasligini uqtiradi. Qayta bo'lgan sud ikki buyuk notiqning yakkama-yakka olishuviga aylanib ketadi.

Sud bo'layotgan maydonga shunchalik xalq to'plagan ediki, go'yo mavj urib turgan dengizni eslatardi. Demosfenni qoralab so'zga chiqqan Esxil tamomila kurakda turmaydigan gaplar bilan tuhmat toshini ota boshlaydi. "Gulchambar"ni himoya qilish maqsadida so'z olgan Demosfen esa, Vatanning gullab-yashnashi yo'lida tinmay kurashganini, shu bilan birga, Exsilning sotqinlikdan iborat faoliyatini yorqin nutqida obrazli tarzda tasvirlab beradi. G'animlarning qarshiligiga qaramay, sud juda to'g'ri va oqilona qaror chiqaradi. Sud hukmiga muvofiq Esxilga katta miqdorda jarima solinib, Afina-dan badarqa qilinadi.

Demosfenning "Gulchambar" haqidagi nutqi faqat Esxil ustidan qozonilgan qalabagina emas, balki Afina va butun Gretsiyadagi vatanparvarlarning tantanasi ham edi.

Suddagi muvaffaqiyatidan so'ng, Demosfenning davlat oldidagi obro'si yanada oshadi. Biroq, turli sabablarga ko'ra, Makedoniya

bilan Afina o'rtasida boshlanib ketgan urushda afinaliklar maqlub bo'lib, barcha vatanparvarlar o'z yurtlaridan badarqa qilinadilar. Faqat aristokrat boylargagina siyosiy va iqtisodiy huquqlar beriladi. Demosfen sirtidan o'limga mahkum etiladi. Shundan so'ng u Kalavri oroliga qochib borib, Poseydon ibodatxonasiga yashirinadi. O'sha vaqtlarda ibodatxonaga qochib kirgan odamni, kim bo'lishidan qat'iy nazar qamash yoki o'ldirish mumkin emas edi. Chunki u xudoning panohi va himoyasida hisoblanar edi.

Dushmanlari Demosfenning yashiringan joyidan xabar topib, uni tiriklayin qo'lga tushirishga harakat qiladilar. Ular notiqqa bo'lmaqur va dalarni berib, Antipatra huzuriga olib bormoqchi bo'ladilar. Demosfen yovuz niyatni fahmlagach, uyga xat yozish bahonasi bilan ibodatxonaning ichkarisiga kirib, zahar ichadi.

Buyuk notiq eramizdan oldingi 322 yilning 12 oktyabrida shu tariqa dunyodan o'tadi.

Tsitseron (103-43)

Mark Tulliy Tsitseron eramizdan oldingi 103 yilda Rimdan uzoq bo'lmagan Arpina shahrida badavlat oilada dunyoga keldi. Uning bolalik yillari Arpina shahridagi otasiga qarashli erlarda o'tadi. Otasi o'z farzandiga yaxshi ta'lim-tarbiya berish maqsadida Rimga ko'chib o'tadi. Tsitseron u erda yunon murabbiylari qo'lida tahsil ko'radi. Yunon tili va adabiyotini mukammal egallagach, Yunonistonning mashhur so'z ustalari Litsiniy, Krass va Mark Antoniy kabi notiqlardan so'z san'atining nozik sir-asrorlarini o'rganadi, ularning ajoyib nutqlarini tinglaydi.

Bo'lajak notiq ayni vaqtda falsafa bilan shuquullanadi. Lekin uni ko'proq notiqlik san'ati qiziqtiradi. Sitseron notiqning turli mimika va harakatlar bilan so'zlayotganini ko'rib, notiq bo'lish uchun aktyorlikdan ham xabardor bo'lish kerak ekan, degan xulosa-

ga keladi. Shuning uchun Ezop va Rostsiy kabi o'z davrining mashhur aktyorlaridan sabog' oladi.

Tsitseron uzoq tayyorgarlikdan so'ng, 25 yoshida birinchi marotaba xalq oldida nutq so'zlashga jur'at etadi. U avval fuqarolik, so'ngira jinoiy ish jarayoni bo'yicha gapiradi. Biroq uning bu nutqiga davlat boshliqlaridan Sull hamda Kott ismli mashhur notiqlar qarshi chiqadi. Shundan so'ng u ritorika va falsafa fanlaridan mukammalroq nazariy bilim olish maqsadida zamonasining buyuk notiqlaridan hisoblangan Antio Askalonskiydan ta'lim oladi. So'ngra mashhur so'z ustalaridan o'rganish niyatida Kichik Osiyoning bir qancha shaharlarini kezib chiqadi.

U ancha vaqtgacha nutq so'zlashda yangi usullar qidiradi. Nihoyat Osiyo hamda Attika (O'rta Gretsiyaning Yunoniston janubiy qismidagi dengiz ichkarisiga ancha yorib kirgan yarim orol Attika deb ataladi) usullari omuxtasidan iborat bo'lgan yangi bir uslub kashf etadi. Tsitseron zamonasining ko'pchilik so'z ustalari singari o'z faoliyatining ilk davrlaridayoq nutqida uslubning chiroyliligi, iboralarining jonliligi, jumalarning nafis bo'lishiga katta e'tibor beradi.

Tsitseron Osiyoga sayohat qilib, notiqlik san'atining sirilarini o'rganib yurgan vaqtda Rim hukmdori Sull vafot etadi. Shundan so'ng yosh notiq Rimga qaytib keladi va 31 yoshidan boshlab davlat ishlarida ishtirok etadi.

Tsitseron konsullik lavozimiga saylangach, butun notiqlik mahoratini siyosiy nutqlarga baqishladi. U suddagi nutqlarida o'z yaratgan uslubdan foydalanib, raqiblarini "qo'loyoqi bog'langan quyovnday taslim qildi". Hukmdor Rull tomomidan qabul qilingan senat qonunlarini qattiq qoralab, Rull tarafdorlarini o'ldirib yuboradi. Kelgusi yili (59-yil) Tsitseron o'rniga Sezar konsul bo'lib saylan-gach, senatning Rull proektiga juda yaqin bo'lgan yangi qonunlari qabul etiladi. Gabini va Pizonlar o'zlari konsul bo'lib ish boshlagan 58-yilning dastlabki davrida Sitseronni Rimdan badarqa etish haqida

qonun chiqarishga harakat qiladilar. Dushmanlari tomonidan qasod olinishi muqarrar ekanligiga ishongan notiq qonun loyihasi chiqmasdan qo'ndirib chiqarilganiga j'ona ketadi.

Vatandan haydalanishi Sitseron uchun nihoyat darajada oqibo'ladi. U bir yarim yildan so'nggina do'stlarining yordami tufayli Italiyaga qaytib kelish uchun ruxsat oladi. Ona - Vatanga bo'lgan cheksiz muhabbat buyuk notiqning ilhomini jo'sh urdiradi. U **nutq nazariyasi** ustida tinimsiz ijod qila boshlaydi. Oradan ko'p o'tmay, mashhaqqatli mehnat samarasi sifatida, uning **uch kitobdan iborat "Notiqlar haqida"** nomli asari dunyoga keladi. Mazkur asar dialog shaklida yozilgan bo'lib, Litsimiy, Kross, Mark Antony, Yuliy Sezar, Strabon, Katull, huquqshunos Stevola va uning shogirdlari Katt, Sulnitsiy Rulflarning ijtimoiy va siyosiy nutqlari, ularning Notiqlik san'ati hamda bu san'atning eng mayda-chuyda masalalaridan tortib siyosiy muammolargacha bo'lgan fikr-mulohazalarini o'z ichiga oladi. Tsitseronning fikricha, notiq shunchaki sud ishlarning barcha qonun-qoidalarini yaxshi biladigan qonunparast emas, balki davlat ishlarini chuqur tushunadigan, xalq qayusiga hamdardlik qila oladigan davlat arbobi bo'lmog'i kerak. Shuning uchun Notiqlik san'atiga qiziqqan har bir kishi faqat "Ritorika" ilmiga oid ibtidoiy bilimlar bilan cheklanmasdan va o'zining tabiiy iste'dodiga ishonib qolmasdan, doimo turli fanlarni o'qib-o'rganmoqi, ilm va madaniyatning yuqori cho'qqilariga intilmog'i darkor. Bundan tashqari, "Notiqlar haqida" asarining muallifi notiqlarning odamlar diliga qo'rquv, g'azab va qayqu sola bilishi va, aksincha, bu xildagi hayajonli holatlaridan kishilarni xalos qilib, ularning ruhida xotirjamlik, mehr-shafqat hislarini uyqota olishi kerakligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, agar notiq odamlarning turli-tuman xarakterlarini sezmasa, inson tabiatidagi umumiy xususiyatlarni bilmasa va har bir kishini goh bezovta qiladigan, goh tinchlantiradigan sabablarni tushunmasa hech qachon o'zining maqsadiga erisha olmaydi.

Tsitseron "Brut" (47 yil), "Notiq" (56 yil) nomli boshqa asarlarida Rim notiqlik san'ati tarixi haqida batafsil fikr yuritib, attikachilarning nazariyalariga tamomila qarshi mulohazalar bilan maydonga chiqadi. Uning ta'kidlashicha har qanday notiqning ko'zda tutgan asosiy maqsadi tinglovchining zavqini uyqotib, ularni o'ziga moyil qilishdan iboratdir. Notiq sharoitiga qarab mavjud ustublarning hammasidan baravar foydalanishi zarur.

Setseron bu fikrni davom ettirib, **Kimki jo'n narsalar haqida oddiygina, kundalik voqealar haqida o'rta darajada, ulug' hodisalar haqida esa zavq-shavq bilan gapirsa, shu odam so'z san'atining chinakam ustasi bo'ladi**" deydi.

Poeziya tilining vazni va ohangdorligi, uzun va qisqa hijolarning, unli va undosh tovushlarning almashinuvi, **bir so'zning oxiri va ikkinchi so'zning boshida ikki unlining qator kelishiga yo'l qo'ymaslik**, so'zlarni to'g'ri talaffuz etish, grammatik qoidalarga katta e'tibor berish kabi notiqlik san'atining muhim masalalari ham Sitseron asarlarida o'zining to'la ifodasini topgan.

Tinglovchini toliqtirib qo'ymaslik uchun nutq davomida ko'rinchi usulni bir parda pasaytirib, nutq mavzuiga aloqador shaxslar bo'lsa, ularning goh salbiy, goh ijobiy xarakteristikasini berish, ilgari o'tgan mashhur zotlar haqidagi biron latifani eslatib ketish, tozlim bo'lganda ba'zi bir hayotiy manzaralarni, dramatik voqealarni eslatib, o'rninga qarab **biroz hikmatli so'z, maqol va qochiriq gapni qiltirib o'tish** - Tsitseronning eng sevgan usullaridan edi.

Sezar vafotidan so'ng davlatni uning nabirasi Oktavian boshqaradi. U o'z davlatini mustahkamlash maqsadida Tsitseronning Senat oldidagi mavqei va obro'sidan foydalanmoqchi bo'ladi. Biroq Tsitseron Oktavianga ishonmaydi. Tsitseronning dushmanlari yangi hukumdorni o'zlari tomonga oqdirib olgach, undan buyuk notiqni qat'ietishni talab qiladilar. Shunday qilib, so'z san'atining mohir

ustasi shafqatsiz jazoga hukm etiladi. Oldin uning o'ng qo'li qirqi tashlanadi, so'ngra boshi tanasidan judo qilinadi.

Tsetseronni butun insoniyat oldida Ulug'lab, obro'sini oshirgan narsa uning ajoyib, takrorlanmas nutqlari bo'ladi. Uyqonish davrida Italiya, Frantsiya va Olmoniyaning insonparvar olimlari Tsetseronning ilhomبخsh nutqlarini sevib o'rgandilar. O'sha davrda chiroyli so'zlagan kishilar "Tsetseronchilar" deb atalar edi.

Rimda bir qancha vaqtgacha notiqlik san'ati rivojlanishida to'xtab qoldi. O'rta asrlarga kelib esa notiqlikning diniy va sxolastik tomonlari avj olib ketdi. Din homiylari notiqlik san'atini o'q'ullariga olganlaridan so'ng, uni o'zlarining maqsadlarini amalga oshirish uchun xizmat ettira boshladilar. Din ahllarining o'rtasida ham iste'dodli notiqlar bor edi. Ulardan ayniqsa Vasiliy Velikiy Grigoriy Bogoslov, Ioann Zlatoust va Avreliy Avgustinlar katta shuhrat qozondi.

O'rta asrlarning ikkinchi yarmidan boshlab, ya'ni XI-XII asrlardan "universitet notiqligi" deb nomlangan notiqlik san'ati rivojlandi. Dorilfununing tarix o'qituvchisi Yan Gus ilqor (progressiv) fikrlari uchun gulxanda yondirilgan. Oksford dorilfununining magistri Duns Skott, sxolastik falsafa o'qituvchisi parijilik Per Abelyarlar ham shu san'atning atoqli vakillari edi.

O'rta asrning so'nggi davrlarida ko'zga ko'ringan etuk notiqlardan biri florentsiyalik monax Savonarola edi. U ilk bor cherkovni xristianlikning printsiplariga qaytishga chorladi. To'g'ri, Savonarola cherkovdan voz kechishni targ'ib qilmadi. Shunday bo'lishiga qaramasdan, uning mafunkor nutqlari o'z-o'zidan-katalitsizmga ketmaket zarba bo'lib tushaveradi. Natijada notiqning cherkovdagi xizmati kun sayin oqirlasha boshladi. Ashaddiy dindorlar Savonarolani xuddi Yan Gus kabi ta'qib ostiga olib, turli iqvolar tarqatdilar, so'ngra tiriklayin gulxanda kuydirdilar.

XVI asrda burjuaziyaning tug'ilishi bilan yangi - insonparvarlik dunyoqarashi shakllana boshladi. Uning xarakterli xususiyatlaridan biri insonning kuch-quvvatiga, aql zakovatiga ishonch hamda antik dunyo madaniyatiga katta qiziqish uyqotish edi. Insonparvarlar xalq yaratgan madaniy boyliklarni ko'z qorachiqidek saqlashni targ'ib qildilar. Shuning uchun ham ko'p vaqtlargacha "uyqonish" terminini "gumanizm" terminini bilan yonma-yon turib keldi.

Shu davrning ko'zga ko'ringan etuk notiqdari sifatida Erazm Rotterdamskiy Ulrix fon Gutten hamda katolik cherkovining turli xil namoyishlariga o'zlarining ajoyib nutqlari bilan zarba bergan Martin Lyuter va Kalvinlarni sanab o'tish mumkin.

Bu davrda Olmoniyada notiqlik san'atini mukammal egallaganlardan biri Tomas Myuntser edi. Myuntser dehqonlar o'rtasida shunday ajoyib nutqlar so'zlar ediki, uni tinglagan har bir dehqon yuragida yangi hayotga nisbatan katta umid uyqonar edi. Hatto shuning natijasida dehqonlar pomeshechik va feodallarga qarshi kurashga otlanib, qo'zg'olon ham ko'tardilar.

XIX asrda Frantsiya, Italiya, Olmoniya va Avstriyada burjuva demokratik revolyutsiyasining g'alabasidan keyin notiqlik san'ati yuksak darajada rivojlandi. Shuning uchun bu davr notiqlik san'atining gullash davri ham deyiladi. O'sha davr notiqdari insonning mehnati va aql-zakovatini Ulug'lab, uning kelajagini astoydil himoya qildilar.

Sharq va Markaziy Osiyoda notiqlik tarixi

Notiqlik san'ati ("Ritorika") tarixi haqida gap ketganda, jahon fanida notiqlik san'atining taraqqiyoti eramizdan oldingi V asrning o'rtalarida Afinada deb tan olingan. Qadimgilarning fikricha, notiqlik san'atining ("Ritorika"ning) asl vatani Sitsiliya oroli bo'lgan. Notiqlik san'atining asoschilari deb sitsiliyalik Korak hamda Tisiyni

tan olganlar. Biroq, ulardan bizgacha deyarli hech narsa qolmagan. Ular hayoti va ijodi to'g'risida fan olamida birozgina iz qolgan aytiladi. Keyinchalik ularga vatandosh bo'lgan sofist Gorgiy (483-376) hamda Lisiy (459-380) larni notiqlik san'atining (Ritorikaning Ulug' namoyandalari sifatida Ulug'laganlar. So'ngra bu fan taraqqiyotida Aristotel, Demosten, Tsitseronlarning ijodi yanad yorqin o'rin egallagan.

Umuman notiqlik san'atining ("Ritorika"ning) fan sifatida tug'ilishi, shakllanishi va taraqqiyoti zaminida Gretsiya va Rimda notiqlik maktablarining faoliyat boshlagani to'g'ri. Biroq, Markaziy Osiyo va Sharqda, aniqroqi Turon zaminida joylashgan xalqlarning, jumladan o'zbeklarning ham notiqlik san'ati tarixi manbalari eramizdan oldingi VII asrlarga borib taqalishi ham adabiy va tarixiy manbalardan ma'lum bo'lmoqda. Yodingizda bo'lsa Qadimgi ("Ritorika") Notiqlik san'atining taraqqiyoti zaminida badiiy adabiyot janrlarining paydo bo'lganligi antik adabiyot tarixidan ma'lum. Ya'ni, avval nutqning paydo bo'lishi, nutq matnlarining yozilishi, (logograflar tomonidan) ularning to'planishi, tantanali nutqlarda badiiy tasvirlarning yoritilishi natijasida badiiy adabiyotning doston, roman, drama kabi janrlari shakllanib taraqqiyot yo'lini tutganligi xususida gap bormoqda.

Madomiki, shunday ekan, miloddan oldingi VII asrlarda yaratilgan xalqimizning qadimiy adabiy va madaniy merosi sanalmish sofi turkiy tilda bitilgan "Alp Er To'ng'a" dostoni ham huddi Yunon va Rim notiqchilari nutqlari matnlaridan badiiy ijod namunalari tug'ilib, shakllanib, taraqqiyotga yuz tutgani kabi bizda ham mavjud bo'lgan. Notiqlik matnlarining mevasi bo'lsa-chi? Chunki hech bir xalq tarixida badiiy ijod o'z-o'zidan paydo bo'lmagan. Nutq sohasida bo'ladimi, notiqlik sohasida bo'ladimi, badiiy ijod sohasida bo'ladimi, avval ularning og'zaki shakli namoyon bo'lgan. Aniqroqi yozma badiiy adabiyotdan oldin xalq og'zaki ijodi yaratilgan, keyinchalik

hozirgi adabiyot shu og'zaki ijod zaminidan o'sib chiqqan. Buni hech kim inkor etmasa kerak?! Shu ma'noda bizda turon zaminida yaratilgan "Alp Er To'ng'a" dostoni miloddan oldingi VII asrda paydo bo'lgan ekan, o'zbek notiqchilari tarixi ham Yunon va Rim notiqchilari tarixidan oldinroq yuzaga kelmaganmikan, degan xulosaga olib keladimi. Masalani oydinlashtirish, albatta, tarixchi, tilshunos va adabiyotshunos olimlarimizning dolzarb ilmiy izlanishlarini talab etadigan muammo. Shunday bo'lsa, hozircha bizda mavjud bo'lgan ma'lumotlarga tayanib fikr yuritilamiz. Bu o'rinda taniqli yozuvchi Primqul Qodirovning, G'ulom nashriyotida 2005 yilda chop etilgan "Til va el" kitobi kengroq ma'lumot beradi. Turon zaminining miloddan oldingi turkiy tilda yozilgan "Alp Er To'ng'a" haqidagi doston hali atroflicha tahlil etilgani yo'q.

Bu doston bizgacha To'liq etib kelmagan. Uning besh yuz satrga yaqin ayrim parchalari Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostonida va Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asarida keltirilgan. Bu dostonga birinchi bo'lib katta e'tibor bergan olimimiz, professor Abdurauf Fitrat edi. Uning "Eng eski turk adabiyotining namunalari" deb atalgan va 1927 yilda nashr etilgan risolasida Alp Er To'ng'aga baqishlangan 40 satrli marsiya, tang'uglar bilan Alp Er To'ng'aning jangiga oid 32 satrli she'r, qish va yoz manzaralariga baqishlangan 86 satrli she'riy tasvirlarni adabiyotimizning eng qadimgi namunalari deb baholagan.

Fitrat Alp Er To'ng'aga baqishlangan qadimiy doston parchalarini Yusuf Xos Hojibning "Qutadqu bilig" dostonidan va Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" kitobidan olinganini ko'rsatib o'tadi. Moskvalik sharqshunos olim I.V.Stebleva ham "Devonu lug'atit turk"da keltirilgan Alp Er To'ng'aga baqishlangan 348 satr she'rni terib olib, ular orasidagi mantiqiy bog'lanishlarni topadi va ularni ming yillar davomida ko'p qismlari yo'qolib ketgan ulkan bir qahramonlik dostonining uzviy bo'laklari deb baholaydi.

Bu olimlarning "Alp Er To'ng'a" dostoniga oid tadqiqotlarini yangi avlodga mansub adabiyotshunoslarimiz M. Ibrohimov va Sh. Xolmatovlar davom ettirdilar. Bu ishlarning yakuni sifatida Abdurashid Abdurahimovning so'zboshisi va tahriri bilan 1995 yilda "Alp Er To'ng'a yoki Afrosiyob jangnomasi" degan kitob nashr etildi.

Bu kitobning kirish qismida Alp Er To'ng'aga quyidagicha baho berildi: "Alp Er To'ng'a miloddan avvalgi VII asrda Turon davlati shakllanishiga asos solgan buyuk xoqondir... Eronliklar Alp xaqonni Afrosiyob deb ataganlar. Og'zaki va yozma adabiyotda Alp Er To'ng'aning bahodirligini madh etuvchi katta doston yaratilgan. Doston qahramonlik mavzuida bo'lib, uning tiklanishi turkiy xalqlar do-tonchiligi tarixini miloddan avvalgi asrlardan boshlashga imkon beradi. Alp Er To'ng'a haqidagi she'riy dostonidan kelib chiqqan holda adabiyotshunos olimlar bu qahramonga baho berishda tarix-chilarimizga nisbatan ancha dadil fikr bildirmoqdalar.

Tarixchilarimiz Alp Er To'ng'aga oid to'liq ma'lumotlarni tarixiy manbalardan topolmaganlari uchun ularda "Alp Er To'ng'a tarixiy shaxsmi yoki afsonaviy qahramonmi?" degan ikkilanishlar bor. Buning yana bir sababi, Firdavsiyning "Shohnoma" asarida Afrosiyob salbiy qahramon qilib ko'rsatilganligidir.

Buxoro tarixiga oid juda qimmatli ma'lumotlar bergan Narshaxiy yozadi: "Afrosiyob Romtan (Romitan) shahrini bunyod qilgan. Romtan Buxorodan qadimiyroqdir. Afrosiyob har vaqt bu viloyatga kelganda Romtanda turgan, boshqa joyda turmagan. Forsiylarning kitoblarida aytilishicha, Afrosiyob ikki ming yil yashagan va jodugar bo'lgan, asli Nuhpayg'ambarning o'g'illaridan ekan. U o'zining Siyovush nomli kuyovini o'ldirgan. Siyovushning Kayxusrav nomli o'g'li bo'lib, otasining xumini talab qilib Afrosiyobni o'ldirdi. Afrosiyobning qabri Buxoroning Ma'bad darvozasi yaqinidagi katta tepalik ustidadir.

Narshaxiy o'z nomidan keltirgan tarixiy faktlarda Afrosiyobning bunyodkor podshoh bo'lganini, Buxorodan ham qadimiyroq Romitan nomi qurganligini, bu viloyatga kelganda doim shu Romitanda turganligini, "Afrosiyob" nomi bilan bizgacha etib kelgan tarixiy Romitan qal'asi o'z davrining podshohlari turadigan poytaxt shahar bo'lganini yozadi. Biz Buxoroning 2500 yillik to'yini o'tkazdik. Agar Romitan undan ham oldin qurilgan bo'lsa, demak, bu joyni qurdirgan Alp Er To'ng'a - Afrosiyob miloddan oldingi ettinchi asrda yashab o'tganiga ishonish mumkin.

Narshaxiyning bu ma'lumotlari tarixiy asosga ega bo'lganini Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilik"da yozgan quyidagi satrlari tasdiqlaydi:

Tojiklar ayur ani Afrosiyob

Bu turk beklaridan, oti belguluk

To'ng'a Alp Er edi quti belguluk.

Mahmud Qoshg'ariy "Devonu lug'otit turk"da Yusuf Xos Hojib bildirgan fikrni yanada aniqroq bayon qiladi:

"Turklarning mashhur qahramoni Afrosiyobni Alp To'ng'a deb atashlariga sabab, uning sherni yiqitadigan botir pahlavon bo'lganligi edi".

... O'zbek milliy entsiklopediyasida Afrosiyobning "Avesto"da yana uchinchi bir nom bilan tarixga kirganligi yoziladi: "Afrosiyob mifologik obraz, "Avesto"da "Frang-Krisyan" deb atalgan deyiladi. Keyinchalik bu ijobiy obraz Firdavsiyning "Shohnoma" siga Afrosiyob nomi bilan faoliyati salbiylashgan holda o'tadi. Entsiklopediyada Afrosiyobga munosabat masalasida bir muhim nuqta ko'rsatib o'tiladi:

"Afrosiyobning Eron podshohlari bilan jangga kirishuvi, ya'ni Eron bilan Turonning mifologik raqobati g'oyasi "Avesto"da yo'q. Afrosiyobni Eron shohlarining dushmani qilib ko'rsatish g'oyasi yozma abadiyotga birinchi bo'lib Firdavsiyning "Shohnoma"si orqali

kirgan... Bu talqinda Firdavsiy zamoni uchun muhim bo'lgan turk davlatchiligi va eroniy davlatlar orasida tarixiy yuzma-yuz turish-harbiy-siyosiy muxoliflik o'z aksini topgan.6

Ana shu harbiy-siyosiy muxoliflik Afrosiyob – Alp Er To'ng'aga munosabat turkiy tilli manbalarda ijobiy, "Shohnoma" kabi forsiyza-bon manbalarida salbiy bo'lishga olib kelgan...

Dostonda ko'rsatilishicha, Alp Er To'ng'ani Eron shohi Kayxus-rav ziyofat paytida mayga zahar qo'shib berib o'ldiradi.

O'limi muqarrartligini sezgan Alp Er To'ng'a sadoqatli yorini eslaydi va yaqin odamlaridan iltijo qiladi:

Turkon xotun huzuriga

Mendan etkur vido qo'shig'in.

Aytgin: menga qilgan xizmatni

Qilar tobug'chi endi unga...

Turon malikasi sevikli Alp yorini eslab musibat chekadi:

Ketdi ko'zimning nuri

Ketdi tanamning ruhi

Qaydan topay sevganim

Qoldi cheki yo'q qayg'u...

Bunday iztirobga to'la samimiy so'zlarni faqat chindan yashab o'tgan va el-yurt orasida sevimli bo'lgan qahramon haqidagina aytish mumkin. Biroq Alp Er To'ng'aning o'limidan keyin turk davlat-chiligi uzoq vaqt inqirozli asrlarni (qariyb ming yildan oshiq ta'kid bizniki – N.B.) boshidan kechiradi.

Nihoyat, VI–VII (melodiy – N.B) asrlarga kelib Bilge xoqon va uning qahramon inisi Qultegin davrlarida turk buduni (xalqi) qayta-dan qad rostlaydi. Biz buni O'rxon va Enasoy daryolari bo'yida VI–VII asrlarda toshga bitilgan dostonlardan bilamiz.

Xalq og'zaki ijodining ilk tajribalari notiqlik san'atiga, badiiy so'z san'atining ravnaqiga, yozma adabiyotga boy manba bo'lib

xizmat qilib kelgani va kelayotgani barchaga ma'lum, shu ma'noda "Alp Er To'ng'a" dostoni, muqaddas kitob "Avesto", O'rxon va Enasoy yodgorliklari va boshqa yozma yodgorliklar Markaziy Osiyo xalqlarining tarixi, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, madaniyati, tilini o'rganishda muhim manba bo'lish bilan birga, ma'lum Notiqlik san'atiga undovchi, unga manba bo'luvchi qimmatga ham egadir.

"Avesto"ning muqaddas kitob sifatida to'la shakllanishi milod-dan avvalgi birinchi ming yillik o'rtalariga to'g'ri keladi. "Avesto"da notiq foydalanishi lozim bo'lgan o'rinlar juda ko'p. Jumladan, "G'alla erdan unib chiqqanda devlar larzaga keladi, G'alla o'rib olinayotganda devlar nola – faryod chekadi, G'alla yanchib un qilinayotganda esa devlar mahv bo'ladi... G'allaning mo'ko'l bo'lishi go'yo devlarning labiga qizdirilgan temir bosgandek ularni tuntaraqay qiladi..." Bu jumlar orqali odamlarni mehnat qilishga, mehnatga muhabbat bilan yondoshmoqqa chaqirish mumkin. Unda notiqlik kuchini oshiradigan da'vat mujassam. Demak, notiq uchun bu kabi da'vatkorlikka undovchi misollar "Avesto"dan keng o'rin olganligidan ko'z yumib bo'lmaydi. "Avesto"dan o'rin olgan rivoyat va afsonalardagi vatanni himoya qilishga chorlovchi, qahramonlikka undovchi "Siyovush" ("Siyovarshan" deb berilgan "Avesto"da) kabi qahramonliklarning butun xatti-harakati da'vatkorlik qudratiga ega. Biroq melodgacha notiqlik san'ati tarixi notiqlik maktablari uchun manba va material bera olgani holda, maktablar darajasiga o'sib chiqmagan bo'lishi mumkin. Ammo kim kafolat bera oladi, Qadimgi Afonada, Yunoniston va Rimda paydo bo'lgan Notiqlik maktab-larida yoki maktab darsliklarining paydo bo'lishida "Alp Er To'ng'a" dostoni, "Avesto kabi muqaddas kitob" yoki "Bundaxishn" hamda "Denxard" kabi qimmatli manbalarning ta'siri bo'lmaganligiga, Albatta ilm va fan qoerda bo'lmasin, qaysi bir xalqda yaratilmasin, o'zaro bir-biriga ta'siri bo'lishi tabiiy holat. Jahon ilimida o'zaro

ta'sir hamisha bo'lgan va bundan keyin ham bo'ladi. Shu asosda jahon fani, qaysi sohada bo'lmasin bir-birini to'ldirib, boyitib boradi.

Sharqda, jumladan, Movarounnahrda badiiy, ilmiy ijodning taraqqiyoti, shuningdek, va'xonlik, "Qur'on"ni targ'ib qilish bilan musharakat holda so'zning ahamiyati, ma'nosi va undan maqsadga muvofiq foydalanish borasida qadimdan ko'p yaxshi fikrlar aytilgan.

Vaz'xonlikning, balog'at (chechanlik), Notiqlik san'atining o'suvi barobarida nutq oldiga qo'yilgan talablar mukammallashtirildi. Buyuk allomalar Abu Rayhon Berunay, Abu Nasr Farobiy, Ibn Sino, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Mahmud Qoshg'ariy, Zamaxshariy, Abu Ya'qub Sakkokiy tilga, lug'atga, grammatika va mantiqshunoslikka bag'ishlangan asarlar yozdilar yoki boshqa sohalarga doir asarlarida bu mavzuga aloqador fikrlar bildirdilar.

Buyuk qomusiy olim Beruniy (973-1048) o'zining "Geodeziya" asarining kirish qismida fanlarning paydo bo'lishi va tarmoqlanib ko'payishi haqida so'z yuritib, har bir fanning inson hayotidagi zaruriy ehtiyojlar talabi bilan yuzaga kelishini aytadi. Uningcha, grammatika, aruz va mantiq fanlari ham shu ehtiyojning hosilasidir. Inson nutqi o'z tuzilishi, materialiga ko'ra rostini ham, yolg'onni ham ifodalashi mumkin. Bu ko'plab munozaralarga sabab bo'ladi. Inson bu munozaralar jarayonida rostni yolg'on dan ajratadigan "mezon"ni yaratadi. Bu mantiq fani edi. Inson nutqida shubhali o'rinlar sezilsa, ma'lum "mezon" yordamida ular tuzatiladi. Olim mantiqni o'rganmasdan, uni malomat qilganlarga hayron qoladi va ularga achinib: "Agar u dangasalikni tashlab, oromga berilmasdan, gap bilan bog'lanib keladigan nahv (grammatika), aruz (she'r o'Ichovi) va mantiqni (logika) mutolaa qilganida edi, so'zning (nutq) nasr va nazmga ajralishini bilgan bo'lardi", - deydi (Beruniy. To'plangan asarlar. III tom, 192, 64-bet). Demak, Beruniy nutqning ikki xil - nasr, nazm ko'rinishi borligini ta'kidlamog'da. Nutqning bu turlari ma'lum qoidalar asosida shakllanadi. Nasr nahv qonun-qoidalari,

nazm aruz talablariga binoan tuziladi. Aruzga qaraganda nahvning to'liq doirasi keng, u nasr uchun ham, nazm uchun ham zarur. Beruniy yozadi: "Nahv nasrda va aruz nazmda aytilgan so'zning me'yori o'Ichovi va xatosini tuzatuvchi aniq ikkita mezon bo'lib qoldi, lekin nahv bular ikkisinin umumiyrog'idir, chunki u nasrni ham, nazmni ham birgalikda o'z ichiga qamrab oladi" (O'sha asar. 64-bet).

"Xullas, yaxshi nutq tuzish uchun nahv, aruz, mantiq fanlari hamkorligidan foydalanish zarur bo'ladi. Ularning birontasiga ahamiyat bermaslik, bulardan birining qoidasi buzilishi qolgan ikkitasiga to'sir qilmay qolmaydi" (O'sha asar. 64-bet).

Beruniy shakl va mazmun birligiga katta ahamiyat beradi. Uningcha shakl mazmunga xizmat qilishi kerak. Mazmunsiz har qanday chiroyli shakl ham el orasida e'tibor qozonmaydi. Nutqning mazmuriy shaklida ham, nazmiy shaklida ham mazmun bosh mezonidir.

Ulug' vatandoshimiz Abu Nasr Farobiy (870-950) to'g'ri so'zlash, to'g'ri mantiqiy xulosalar chiqarish, mazmunder va go'zal nutq tuzishda leksikologiya, grammatika va mantiqning naqadar ahamiyati zo'rligi haqida shunday deydi: "Qanday qilib ta'lim berish va ta'lim olish, fikrni qanday ifodalash, bayon etish, qanday so'rash va qanday javob berish (masalasi)ga kelganimizda, bu haqda bilimlarning eng birinchisi - jismlarga va hodisalarga ism beruvchi til haqidagi ilmdir deb tasdiqlayman".

Ikkinchi ilm grammatikadir: u jismlarga berilgan nomlarni qanday tartibga solishni hamda narsalar (substantsiya) va hodisalarning (aksidentsiya) joylashishini va bundan chiqadigan natijalarni ifodalovchi hikmatli so'zlarni va nutqni qanday tuzishni o'rgatadi.

Uchinchi ilm mantiqdir: "ma'lum xulosalar keltirib chiqarish uchun logik figuralarga binoan qanday qilib darak gaplarni joylash-tirishni o'rgatadi. Bu xulosalar yordamida biz bilmagan narsalarni bilib olamiz hamda to'g'ri, nima yolg'on ekanligi haqida hukm chiqaramiz" (Abu Nasr Farobiy. Risolalar. Toshkent: 1975. 54-bet).

Ko`rinadiki, grammatika va mantiq fanlarining nutq tuzishdagi ahamiyatini ikki buyuk olim ham yuksak darajada anglaganlar va ularga katta ahamiyat berganlar. Beruniy ham, Farobiy ham Qadimgi grek falsafasiga va boshqa fanlarga oid asarlardan oziqlanibgina qolmay, ularni to`ldirdilar, qalat o`rinlarga izoh berdilar.

Beruniy bilan zamondosh bo`lgan Abu Abdulloh al-Xorazmiy (vafoti 997 y.) ham o`zining "Mafoitix-ul-ulum (Ilmlar kalitlari) asarida o`sha davr notiqligining ba`zi bir masalalari, adabiyotshunoslik fani istilohlari, ularning ta`rifi haqida, shuningdek, devonxona ish qog`ozlari va ularning shakllari, ishlatiladigan terminlar (atamalar) haqida ma`lumot beradi. Asarning beshinchi bobida aruz va qofiya ilmi hamda she`riyatda ishlatiladigan badiiy tasvir vositalari, ularning fazilatleri va nuqsonlari ustida so`z boradi. Asarda aruz ilmi, undagi 15 bahr ko`rinishlari she`riy misollar bilan beriladi. Aruz ilmiga tutash qofiya ilmi, uning istilohlari ta`rif va izohlar bilan qayd etiladi. Asarning beshinchi bobi besh bo`linmadan tashkil topgan. Beshinchi bo`linma X asr O`rta Osiyo she`riyatiga bag`ishlangan. Bu shuni ko`rsatadiki, X asrdayoq o`lkamizda badiiy nutq yuksak darajada rivojlangan, uning nazariyasi mukammal ishlangan edi". (X.Xayrullaev, R.M.Bahodirov. Abu Abdullo-al-Xorazmiy. M., 1988. 58-bet; "O`zbek. Adabiyoti va san`ati". 1989, 18 avgust).

So`zning qadri, undan foydalanish, kam so`zlab, ko`p ma`no yuklash, ravshan fikrlash kabi masalalar ustida XII-XIII asr mutafakkirlari Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiylar ham ibratli fikrlar bildirganlar.

Ulug` shoir **Yusuf Xos Hojib** turkiy xalqlarning XII asrdan ajoyib badiiy yodgorligi bo`lgan "Qutadg`u bilig" ("Baxt keltiruvchi bilim") asarida so`zlarni to`g`ri tanlash va qo`llash haqida: "Bilib so`zlasa so`z bilig sanalur" degan edi. Gapirishdan maqsad so`zlovchining ko`zda tutgan narsa, hodisa, voqealarni tinglovchiga to`g`ri, ta`sirchan etkazishidan iborat. Shunday ekan, nutqning to`g`riiligi,

ovonligi va mantiqiyligiga erishish muhim ahamiyat kasb etadi. Mutafakkir yana so`zlovchini tilning ahamiyatini tushungan holda hovliqmasdan, so`zning ma`nolarini yaxshi anglab, ravon nutq tuzishga chiqaradi:

Tilning foydasi talaydir, ortiqcha hovliqma,

Goho til maqtaladi, goho so`kiladi.

Modomiki shunday ekan, so`zni bilib so`zla,

So`zing ko`r uchun ko`z bo`lsin, (u) ko`ra bilsin.

Til va so`zni avaylashga, og`ziga kelgan so`zni o`ylab gapirishga chiqaradi:

Kishi so`z tufayli bo`ladi malik,

Ortiq so`z qiladi bu boshin egik,

Tilningni avayla-omondir boshing,

So`zingni avayla uzayar yoshing.

Adib Ahmad Yugnakiy (XII-XIII) ham so`zlaganda nutqni o`ylab, shoshmasdan tuzishga, keraksiz, yaramas so`zlarni ishlatmaslikka, mazmundor so`zlashga chaqiradi. Noto`g`ri tuzilgan nutq tufayli keyin xijolat chekib yurmagin, deb so`zlovchini ogohlantiradi:

O`qib so`zla so`zni eva so`zlama,

So`zing kizla, kedin, boshing kizlama.

(A. Yugnakiy Hibat-ul-haqoyiq. Toshkent: 1971, 78-bet).

Amir Xisrav Dehlaviy (XV asr) ham nutqni ta`siri, emotsional, shuningdek, mazmundor tuzishga da`vat qiladi:

So`zlaringda bo`lsin fikru o`y yoniq,

Bo`lsin har so`zningda bir nuqta aniq.

Aytalayotgan fikrning mazmundor va ohangdor bo`lishi lozimligi haqida yozadi:

Nazm aytisan, aytaman ta`b o`lchovida o`lchabon,

O`lchab aytilsa nuqta, bo`lmas uchov besamar.

(Amir Xisrav Dehlaviy. Asarlar, Toshkent: 5-bet, 57-bet.)

Abu Homid G`azzoliy

Abu Homid Muhammad ibn Muhammad G`azzoliy 1085 yilda Tus viloyatida ipchi Abu Homid oilasida tavallud topdi. G`azzoliy uning taxallusidir.

Muhammad G`azzoliy ukasi Ahmad bilan yoshligidan otadan etim qoldi. Muhammad va Ahmad otasining yaqin do`sti ko`magida chuqur ilm olishga kirishadi. Muhammad G`azzoliy bolalikda mashhur olim Ahmad Roziqoniydan fiqh darslari oladi, o`smirlikda Jurjon shahriga borib, Abu Nasr Ismoiliydan tavihid ilmidan sabog` oladi. So`ng Nishopur shahrida Imom Horamayndan mazhab, rahbarlik, bahs, hadis usullari va mantiq ilmlarini o`rganadi, ilm-fan arboblarning ta`limotlarini chuqur o`zlashtiradi. 20 yoshida sevimli va zukko shogird sifatida el og`ziga tushadi. Alisher Navoiy hazratlari "Saddi Iskandariy" dostoni muqaddimasida G`azzoliyni "**Ko`k gum-bazi uzra bezakli qandil**", "**Falakdan turib kishilarga baxt va tole` ulashadi**" deya ta`riflaydi. (Alisher Navoiy. "Saddi Iskandariy". Nasriy bayoni bilan. Toshkent: G`afur G`ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1991. 513-bet).

"Nasoyim ul-muhabbat" nomli asarining 439-raqamli maqolatida esa Navoiy uni "Hujjat ul-islom Muhammad ibn Muhammad G`azzoliy Tusiy, kuniyati Abu Homid va laqabi Zaynuddindir" deya qayd qiladi (Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to`plami. 17-tom. 249-bet).

Abu Ibrohim al-Bag`dodiy "Bag`dod tarixi" asarida yozadi: "U shunday kimsa ediki, bu dunyodagi ko`zlar uningday **notiqni**, uningday zukko va oqilni ko`rmagan edi".

Ibn Mukriy "Tuhfat ul-Irshod"da: "Uning muborak ismi bilan ko`kraklar masur bo`lib ko`tarilib ketadi, nafaslar quvonchga to`landi", - deydi.

Bunchalik ko`p va yuksak baholarga sazovor bo`lgan bu inson kim edi?

Nima uchun hamma tabaqaga oid barcha insonlar uni munchalik abjadilar?

G`azzoliy zamondoshlarining buzg`unchilik va gunohlarini, hatto chigallashirgan bid`atchilarni, ikkiyuzlama va badnafs zolimlarni **ayovsiz fosh qilib, oddiy va halol mehnatkashlarning e`tirofiga** etishgan, islom dinining haqiqatlarini butun insoniyatga ochib ko`rsatgan, shubhachili bulutlarini tarqatib yuborgan qalbi iymon bilan to`la ajoyib bir siymo edi. U uqtirgan ilmlar soyasida butun Sharq xalqlari tartibli yashashni o`rgandilar. Uning nomini tilga olgan olimlar, uning kitoblarini qo`lma-qo`l olib yozib chiqqan, ko`paytirgan va tarjima qilib elga tarqatgan insonlar ham hurmatga sazovor bo`ldilar. Uning nomi tilga olingan joyda shovqin-suronlar payayib, boshlar egila boshlaydi.

G`azzoliy har sohada adolat sohibi va imomlarning imomidir. Uning nozik va daqiq tadqiqotlari sunnat axliga dushman bo`lganlarning niqoblarini olib tashlaydi. Uning kitoblari go`zalligi va komilligi jihatidan quyosh nurlariga o`xshaydi. Do`stlar ham, dushmanlar ham uning dahosi qarshisida bosh egadilar.

Avvalo "G`azzoliy" kalimasini ko`raylik. Imom Navaviy "G`azzoliy" taxallusidagi "Z" ni maddali, ya`ni ikkita degan ekan, ammo uning o`zi "at-Tibyoni" asarida bitta "Z" bilan yozib, G`ozol - Tus viloyatidagi bir qishloqning oti, deya izohlagan. Ibnul-Asir ham ikki "Z" bilan yozgan va uning taxallusini otasining kasbi bilan bog`lagan. G`azzoliyning otasi "g`azzol" ya`ni ipchi bo`lgan. Ana shu sabablarga ko`ra, turli mamlakatlarda taxallus turlicha yoziladi. Masalan, Turkiyada, G`azzoliy yozish rasm bo`lgan, O`zbekistonda esa ko`pchilik mamlakatlar qatori, qadimdan G`azzoliy yoziladi. G`azzoliyning ipchi otasi nihoyatda tadbirkor, uddaburon va aqli kishi bo`lgan. Ammo tirikchilik taqozosi bilan ilm ololmagan, "uylansam bolalarimni albatta o`qitaman", deb niyat qilgan. Ammo niyat boshqa, hayot boshqa - u uylanib ikki o`g`il ko`rgamida o`lim

tò shagiga yotib qolgan. Olamdan ko`z yumarkan, do`stlari uni ko`rgani kelishganida yum-yum yig`lagan.

Bir yaqin do`sti unga:

– Menga qara, oshna, bu dunyoda faqat sen o`layotganing yo`q. Erta-indin biz ham ortingdan etib boramiz, namuncha ko`z yosh? – deb uni koyigan.

– Men bunga yig`layotganim yo`q. O`g`illarimni o`qitmoqchi edim, orzuym ushalmadi, – degan u.

– Armoning faqat shu bo`lsa, ularni o`qitish menga sendan omonat bo`lsin, men o`qitaman ularni, – deydi shunda do`sti. Ota olamdan o`tganda ham sadoqatli do`st omonatga xiyonat qilmadi – bergan vadasining ustidan chiqdi: ikki o`g`il- Muhammad va Ahmadning yuksak ilm olishlariga imkon yaratdi. Keyinchalik bu ikki aka-uka Islom olamining ustun olimlari bo`ldilar. Imom Horamayn: “G`azzoliy – butun olamni qamragan bir dengiz, Qiyo sahosining telba arsloni, g`avofilni ham yoqib yuboradigan otashdir”, deb ta`riflagan edi. 1085 yilda, 27 yoshida Imom Horamayn vafot etgandan keyin G`azzoliy turk sultoni Alp Arslonning mashhur vaziri Nizomulmulk huzuriga boradi va saroyda uyushtirilgan bahslarda hamma olimlarni engib chiqadi, mamlakatning eng nomdor Nizomiy madrasasiga bosh mudarrislikka tayinlanadi. O`n-o`n bir yil ichida shuhratning eng yuksak cho`qqisiga ko`tariladi, dunyoda eng katta muvaffaqiyat qozongan “Ihyo ulum addin” asarini yaratadi. Oddiy odamlargina emas, hatto vazirlar, maliklar, amirlar ham uning fatvolariga quloq soladilar. Muhammad G`azzoliyning ukasi Ahmad G`azzoliy esa uni ilm uchun kam ishlayotganlikda ayblardi. Bir kuni Muhammad G`azzoliy xalqqa va`z aytayotganda ukasi ichkari kirib keladi va so`z so`rab, shunday she`r o`qiydi:

Men kuchliman, xalq zaif deb, xalqqa berar

*bo`lding quvvat,
Xalqni kuchli qilmoq uchun sarf aylading qancha g`ayrat.*

Xalq kuchlandi – olg`a ketdi, horib ortda

qolding o`zing,

Hidoyatga boshladingu, o`zing qolding behidoyat.

Nima bo`ldi, og`ajonim, gapim kirmas qulog`ingga,

*“Aytasang hamki xalqqa shuncha go`zal o`g`il,
va`z – nasihat?”*

Ey, charx toshi! qachongacha temirlarni charxlaysanu,

O`zing o`lmas bir matohsan, ko`zlaringda

yo`q basirat.

Shundan keyin Muhammad G`azzoliy o`zi haqida shubhaga tushadi, hech kimga hech nima demay, ishini tashlab ketadi. Faqat ilm bilan shug`ullanadi. Ammo bosh vazir Nizomulmulk uning qat`alligidan xabar topib, undan zudlik bilan ishga qaytishini talab qiladi. Olim Nishopurga qaytib, yana madrasada dars bera boshlaydi. Ammo bu ish yana uzoqqa cho`zilmaydi. G`azzoliy qaytadan Tusga ketib qoladi. Aтроfiga 300 talabani to`plab, xususiy darslar beradi.

Abu Homid Muhammad ibn Muhammad G`azzoliy 1111 yilda vafot etadi.

G`azzoliy bor-yo`g`i 53 yil umr ko`rdi. Ammo shu umri davomida 100 ga yaqin asar yozib qoldirdi. Ular Islom dinining turli tarmoqlariga taalluqli bo`lib, dalillar qamrovi jihatidan juda katta miqyosga ega. Tafsir, hadis, tarix, falsafa, fiqh, tasavvuf olimlari uchungina emas, hech qanday ilm bilan shug`ullanmaydigan oddiy insonlar uchun ham kerakli asarlari behisobdir. Chunonchi, faqixlar (yuristlar) G`azzoliyning “Bosit”, “Vojib” kabi asarlaridan; tafsirchilar, kalom ilmining olimlari “Havoid-al-Aqoid”, “Ar-Risolat al-Qudsiya”, “Al-Iqtisod fil-e`tiqod” singari kitoblaridan; tasavvufchilar va umuman barcha xaqiqat oshiq-lari “Ihyo ulum ad-din” nomli buyuk asaridan bahramand bo`lib katta ruhiiy quvonchni boshdan kechiradilar. Umuman barcha mo`min-musulmonlarga uning “Hujjat ul-Haq”,

“Mufassil al-Xilof”, “Qavosim al-Botiniya” kabi asarlari kundalik hayotiy muammolarni hal qilishda juda asqotadi.

Yuqorida qayd etganimizdek, G`azzoliy hayoti davomida ikki marta o`zi haqida shubhaga borgan. Birinchisida, ukasining she`ri ta`sirida, o`rgangan ilmlarining hammasida kamchiliklar ko`p bo`lsa kerak, deb o`ylaydi, o`ziga mutloq haqiqatni izlay boshlaydi, haqiqat yo tuyg`ularida, yo aniq bilimlarda bo`lishi mumkin, har ikkalasida bo`lishi mumkin emas, degan fikrga boradi. Oldiniga haqiqat tuyg`ularida deb biladi, ammo tez orada tuyg`ular aldashi mumkinligini ko`radi va aniq bilimlar haq, degan xulosaga keladi, so`ng “balki aql ham aldar” deya taraddudga tushadi. Pirovardida esa Oллоhning xidoyati-qalbg`a yorug`lik beruvchi ilmlar kabi, aniq ilmlar ham xaqiqat ekanligiga ishonch hosil qiladi.

G`azzoliyning ikkinchi ruxiy iztirobi 38 yoshida yuz berdi. Bir kuni u: “Qilayotgan barcha ilmlarim shon-shuhrat, amal-mansab, nufuz va mol-dunyo uchun emasmi?” – degan shubhaga tushadi. Haqiqat faqat mutasavviflarning kamtarona yashash tarzida bo`lishi mumkin degan xulosaga kelib, tinchini yo`qotadi. Shuning uchun u madrasani tark etib, faqirona hayot kechirishga o`tadi. Eyish-ichishni ham keskin kamaytirib, jismonan zaiflashadi.

Shunda uning shaxsiy tabiblari nima qilishlarini bilmay dovdirab qoladilar. Shu ahvolda u 10 yil darbadar kezadi. Bir daf`a vazirning so`zini inobatga olib Nishopirda ishlagan bo`lsa ham, baribir ishga qattiq bog`lanmaydi, tuzukkina mutasavvifga aylanib, umrining oxiriga qadar ko`zga tashlanmay yashaydi.

G`azzoliyning falsafiy ishlari ham talaygina. Ular ichida “Taxafut al-falosifa» hamda “Maqosid al-foalosifa” asarlari etakchi o`rin egallaydi. Bularda Farobiy, Ibn Sino, Abun Xayyon at-Tavhidiy, “Ihvon us-safo” risolalarining ta`sirini ko`rish mumkin.

Ayni chog`da G`azzoliy “Taxafut al-flosifa” asarida Farobiy va Ibn Sinoni tanqid qilib, ularni Arastu va Aflotun ta`sirida bo`lgan-

likda ayblagan va umuman falsafachilikka qattiq qarshi chiqqan. Hobbuki, Farobiyning asarlari ham, G`azzoliyning “Maqosid al-falosifa” asari ham lotinchaga o`girilgan va g`arbliklarning yunon falsafasini o`rganishlariga yordam bergan. Farobiy bilan Ibn Sinoni tanqid qilishdan maqsadi esa, aslida, dinning ba`zi mavzulari yangilish tushunilishini tuzatish uchun bo`lgan. Bu yaxshi niyatdir.

G`azzoliyning “Mukoshafat-ul qulub” (“Qalblar kashfiyoti”) asari haqida turk olimi va tarjimoni Yamon Oriyqonning so`zlari diqqatga sazovor:

“Mukoshafat–ul qulub”!.. G`azzoliy necha asrlar ilgari yoqqan yuzlarcha mash`aladan bir donasi. Hech qachon so`nmaydigan, sochgan nur dastalari zamon oralab so`ngsizlikka qadar to`ppat to`g`ri oqib boradigan mash`ala. Inson nasli to oxiratgacha bor bo`lganligiga ko`ra, bu asar ham insoniyat uchun bir nur manbai bo`lganlik, turli azob-uqubatlilar, g`am-tashvishlar va behuzurliliklar ichida to`lg`anayotgan shaxslar, siymolar, jamiyatlar va millatlarga huzur va saodat yo`llarini ko`rsatajak”.

Shu bois, bu asar biz mustaqillikka erishgan sharofatli yillarda ham millatimizning o`zini o`zi tuzatishi uchun, boshqacha ayiganda, o`z baxtini o`zi yaratishi uchun, “kelajagi buyuk davlati”ni barpo etmog`i uchun pok, halol va to`g`ri yo`lni tanlashida bebaho ahamiyat kasb etadi. (Abu Homid G`azzoliy. “Mukoshafat-ul qulub”, Toshkent: “Yangi asr avlodi” nashriyoti. 2004, 3-7-betlar).

Kaykovus va uning “Qobusnoma” asari

Amr Unsurulmaoliy Kaykovus Kaspiy dengizining janubiy qirg`og`idagi G`ilon qabilasiga mansub bo`lib, u hijriy 412-yilda, milodiy 1021-1022 yilda o`rtahol feodal oilasida tug`ildi. Kaykovus hayoti haqida keng ma`lumotlar bizgacha etib kelmagan. Undan bizga mashhur asari “Qobusnoma” etib kelgan. Kaykovus “Qobusnoma”ni hijriy 475 yilda, melodiy 1082-83 yilda yozadi. Bu haqda

muallif quyidagilarni yozadi: "Sana 475da boshladim", deydi. Bu Kaykovusning 63 yoshiga to'g'ri keladi. "XI asrning 82-83-yillarida Harbiy Eron podshohining nabirasi Kaykovus ibn Iskandar o'z o'g'li Gilonshohga bag'ishlab "Nasihatnoma" sini yaratadi va o'sha davr an'anasiga ko'ra, uni bobosi podshoh Shams ul ma'aliy Qobus sharafiga "Qobusnoma" deb ataydi (Kaykovus "Qobusnoma" O'qituvchi" 2006 y. 5-bet).

Qadimdan ma'lumki, Ulug' zotlar farzand tarbiyasiga jiddiy e'tibor berganlar. Shu bois Sharqda "Kalilla va Dimna" nomi ila mashhur bo'lgan "To'tinoma" ("Shukasaptati"), "Panchatantra" ("Besh hikmat"), Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" ("Baxt-saodatga boshlovchi bilim"), Muslihiddin Sadiyning "Guliston" va "Bo'ston", Nosiriddin Rabg'uziyning "Qissai Rabg'uziy", Alisher Navoiyning "Mahbubul-qulub" ("Ko'ngillarning sevgani") kabi o'nlab asarlar borki, ular asrlar davomida tarbiyaviy dastur namunasi bo'lib kelmoqda. Bunday qimmatli asarlar ajdod-avlodlarimizni halollik, poklik, to'g'rilik, mardlik, odamiylik kabi hislatlarga chorlab kelgan. Shular orasida Kaykovusning "Qobusnoma" asarining ham o'z o'rnibor. Unda bitilgan kichik rivoyat va hikoyatlar, kitobning yanada chiroyiga-chiroy qo'shib, kitobxon ongini charxlashga xizmat qiladi.

"Qobusnoma"ning asosiy yo'nalishi Quroni karim suralari, Muhammad (s.a.v) ning faoliyati va ko'rsatmalarini ifodalovchi hadislar, hikmatli hikoyalar bilan uyg'unlashib ketadi. Aniqrog'i, "Parvardigori olamni tanimoq zikrida", "Payg'ambarlarning xilqati zikrida" boblari bilan boshlanadi.

"Qobusnoma" 44 bobdan iborat bo'lib, unda Kaykovus o'zining hayotiy tajribalari bilan o'g'li Gilonshohni tarbiyalashni maqsad qiladi. Kaykovus o'z o'g'liga nasihat qilari ekan, aslo zulm otiga minmaslikka da'vat etadi ("Qobusnoma" T.O'qituvchi" 2006 y. 13 bet). Kitobdagi barcha pand-nasihatlarini o'g'li uchun bebaho meros deb

holladi. Kaykovus musiqa ilmini, adabiyot va san'atni, tabiiyot fanlarini yaxshi egallagan olim kishi bo'lgan.

O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi Subutoy Dolimov hamda adabiyotshunos olim Ulug'bek Dolimovlarning yozishicha: "Qobusnoma" asrlar mobaynida G'arb va Sharq mutafakkirlarining e'tiborlarini o'ziga jalb etib kelgan: 1702-1705 yillarda turk tiliga, 1786-1787 yillarda Muhammad Siddiq Rashidiy tomonidan uyg'un tiliga, 1881 yilda Qayum Nosiriy tomonidan tatar tiliga hamda XIX asrdayoq ingliz, farang, olmon, rus tillariga tarjima qilindi. 1935 yilda Tehton dorulfununining professori, atoqi adib Said Nasiriy "Qobusnoma"ni Tehronda bosmadan chiqardi.

1860 yilda "Qobusnoma" o'zbek tiliga birinchi marta Muhammad Rizo Ogahiy tomonidan (forschadan o'zbek tiliga-ta'kid bizniki N.B.) tarjima qilindi. Ogahiy tarjimasining qo'lyozma nusxasi O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutining qo'lyozmalar fondida va Sankt-Petburgdagi Saltikov-Shchedrin nomli kutubxonada saqlanmoqda.⁹

"Qobusnoma"ning Ogahiy tomonidan qilingan tarjimasini adabiyotshunos olim Subutoy Dolimov qayta ishlab nashrga tayyorlagan. Bu nodir asar Subutoy Dolimov tomonidan 1965, 1973 va 1986 yillarda uch marta nashr qilingan edi. 1992, 2006 yillarda esa adabiyotshunos olim Ulug'bek Dolimov (Subutoy Dolimovning o'g'illari) ta'kid bizniki N.B.) tomonidan qayta to'ldirilgan holda nashrdan chiqarildi. Mana shu so'nggi nashrdan chiqqan "Qobusnoma"ning oltinchi bobi "Suxandonlik bila baland martabali bo'lmoq zikrida" deb nomlangan.

Mazkur bobda Kaykovus farzandiga murojaat qilari ekan quyidagilarni yozadi: "Kishi suxandon, suxango'y (notiq) bo'lishi kerak. Ammo, ey farzand, sen suxango'y bo'lg'il va lekin durug go'y (yolg'onchi) bo'lmag'il. Rostgo'ylikda o'zing shuhrat qozong'il, tokim biror vaqt zarurat yuzidin yolg'on so'z desang qabul qil-

g'aylar. Har so'z desang ham rost degil va lekin yolg'onga o'xshag'on rostni demag'ilkim, rostga o'xshagan durug' durug'ga o'xshagan rostdin yaxshidur, nedinkim ul durug' maqbul bo'lur, ammo ul rost maqbul bo'lmas. Demak, nomaqbul rostni aytishdan parhez qil, toki mening bila Abu Suvor Shopur binni Abu al-Fazlning orasidag'i voqea sening boshingda sodir bo'lmasin.

Ey farzand bilg' ilki, so'z to'rt nav bo'lur, undoqkim xaloyiq ham to'rt nav bo'lg'ondek. Biri ulkim, bilur va bilg'onin ham bilur. Ul olimdur, unga tobe bo'lmoq kerakdur. Biri uldurkim, bilmas va bilmag'onin bilur, ul qobildur, unga o'rgatmoq kerak. Biri uldurkim, bilur va bilg'onin bilmas, ul uyqudadur, uni bedor qilmoq kerakdur. Biri uldirkim, bilmas va bilmag'onin ham bilmas, u johildur, undan qochmoq kerakdur. Ammo deb erdimki, so'z ham to'rt navdur: biri bilinmayturg'on va aytilmayturg'on; ikkinchisi, aytilaturg'on va bilinaturg'on; uchinchisi, ham bilanturg'on va ham bilishga zarurat-siz, ammo aytsa bo'laturg'on, to'rtinchisi bilaturg'on va aytilmayturg'on. Ammo aytilmayturg'on va bilinmayturg'on undoq so'zdurki... dunyoning salohi unga bog'liqdir. Ul so'z din aytuvchiga ham, eshituvchiga ham ko'p naf etar. Ammo bilinaturg'on, biroq aytilmayturg'on undoq so'zdirkim, bir muhtasham odamning aybi senga ma'lum bo'lur. Lekin aql tariqidin xayolga kelsang uni aytmoq besharmlikdur. Chunki aytsang ul muhtashamning qahri yo u do'st-ning ozori senda hosil bo'lur, yoxud o'z boshingga ulug' sho'rish va g'ovg'o paydo qilursen. Shul vajdin ham bul so'z bilinaturg'on, ammo aytilmayturg'on so'zdur. Bu so'zlarning yaxshirog'i ham bilinaturg'on va ham aytilaturg'on so'zdur.

Bu to'rt nav so'zning ikki yuzi bordir. Biri xo'b va biri zisht. Gar so'zni xaloyiqqa zobir qilsang, yaxshi yuz bila zohir qil, toki maqbul bo'lsin va xaloyiq sening so'z bila baland martabaga egalig'ingni bilsunlar. Nedinkim kishining martabasini so'z bilan bilurlar, ammo so'zning martabasini kishi bila bilmaslar, chunki har kishining ahvoli

o'z so'zining ostida pinhondur, ya ni bir so'zni bir iborat bila aytisa bo'lur, eshitg'on kishining esa ko'ngli undan tira (qorong'u) bo'lg'ay va yana o'shal so'zni bir iborat bila aytisa bo'lurkim, eshitg'on kishining joni undin rahatda bo'lg'ay.

Ey farzand, so'zning yuzin va orqasin bilg'il va ularga rioya qilg'il, har na so'z desang yuzi bila degil, to suxango'y bo'lg'aysan. Agar so'z aytib, so'zning nechuk ekanin bilmasang qushga o'xshatib, unga to'ti derlar, ul doim so'zlar, ammo so'zning ma'nosin bilmas. Suxango'y shu kishi bo'lg'ayki, ul har so'zni desa, xalqqa ma'qul bo'lg'ay va xalq ham har so'z desa unga ma'qul bo'lg'ay. Shunday kishilar oqillar qatoriga kirgay, yo'q ersa ul inson suratida mavjud bo'lg'on bir hayvondur.

So'zni bag'oyat Ulug' bilg'il, so'z osmondin kelmas va ul har narsa emasdur. Har bir so'zniki bilsang joyini o'tkarmay aytg'il, vaqtni zoe qilmag'il, yo'q ersa donishg'a sitam qilg'on bo'lg'aysan. Har so'z desang rost deg'il va be'manikni da'vo qilg'uvchi bo'lmag'il. Bilmag'on ilmdin dam urmag'il va undin non talab qilmag'il. Hama matlubing bo'lsa, bilg'on ilm va hunardin hosil bulur. Bilmag'on hunar da'vosidin hech narsa hosil bo'lmas, faqat behuda zahmat chekarsan...

Ammo, ey farzand, hech kishining oldida ifrot (haddan oshish) qilmag'il va ifrotni shumlig' deb bilmag'il. Har ishla miyona (o'rtacha) bo'lg'il, so'z aytmoqda va ish qilmoqda... sangin (og'ir) bo'lg'il. Rozingni (siringni) o'zingdan o'zga kishiga aytmag'il, agar aytsang so'ngra uni roz demag'il.

Xaloyiqning orasida bir kishining qulog'iga so'z aytish yaxshi emasdur. Agar bu so'z garchand yaxshi so'z bo'lsa ham, tashqarisindan uni yomon so'z deb gumon qiladilar va ko'p odamlar bir-birlaridam dargumon bo'ladilar. Har so'z demoqchi bo'lsang, shunday so'z degilki, so'zning rostlig'iga guvohlik bersinlar. Agar o'zingni zo'rlik bila aybdor qilmoq tilamasang, birot narsaga guvoh bo'lma-

g'il va agar guvoh bo'lsang, guvohlik berar vaqtda ehtiroz (saqlanish, ehtiyotlanish) bo'lg'il. Agar guvohlik bersang, mayl bila bermag'il. Har so'zni andisha bila boshlag'il, toki aytg'on so'zingdin pushaymon bo'lmag'aysan.

Andishani ilgari tutmoq ham bir nav karomatdur. Hech so'zni eshitishdan diltang bo'lmag'il. Ul so'z ishingaxoh yarasun, xoh yaramasan, uni eshitgil, to yuzingga so'z eshigi beklanmasun va foydasi favt (yo'qotish, o'lim) bo'lmasin. Sovuq so'zlik bo'lmag'il. Sovuq so'z bir tuxumdur, undin dushmanlik hosil bo'lur.

Agar har qancha dono bo'lsang ham o'zingni nodon tutg'il, toki senga hunar o'rgatish eshigi hamisha ochiq bo'lg'ay. Gar so'zni va hunarni yaxshi bilsang ham hech bir so'zni sindirmag'il, to g'ri ta'rif qilg'il va uni bir rangda aytg'il: xosga xos so'z, omiyga omiy so'z deg'il, toki u hikmatga muvofiq bo'lsun va eshitg'on kishiga oqikelmasin, yo'qsa so'zingni dalil va hujjat birla ham eshitmag'aylar. Undin so'ng ularning rizosiga qarab so'zlag'il, to salomat bo'lg'aysan. Ey farzand, agar har nechakim suxondin bo'lsang, o'zingni bilg'on kamroq tutg'il, to so'zlash vaqtida nodon va beburd bo'lib qolmag'aysan. Ko'p bilib, oz so'zlag'il va kam bilib ko'p so'z demag'il. Nima uchunki aqlsiz shundoq kishi bo'latur — u ko'p so'zlar. Debdurlarki, xomushliq salomatlik sababidur, chunki ko'p so'zlaguchi oqil kishi bo'lsa ham, avom uni aqlsiz derlar. Aqlsiz kishi xomush bo'lsa, uni oqil hisoblaydilar. Har necha pok, porso (xudojo'y), ravish (yo'l, yo'sin, qoida) bo'lsang ham o'zingni ta'rif qilmag'ilki, har kishi sening guvohlig'ingni eshitmas. Qo'shish qilkim, xaloyiq seni ta'rif qilsunlar va shundoq so'z degilkim, u ishga yarasun, bekor va zoe ketmasun.

Ey farzand, demak, yolg'on va bexudo so'z aytmoq devonalikning bir qismidir. Gar kishiga so'z aytur bo'lsang qarag'il, ul sening so'zingga xaridormu yoki xaridor emasmu? Agarda uni so'zingga xaridor topsang, unga so'zingni sotgil. Yo'q ersa, ul so'zni qo'yib,

shundoq so'z degilkim, unga xush kelsin va sening so'zingga xaridor bo'lsin. Lekin inson bila inson bo'lg'il, odamiy bila odam bo'lg'il, hechkim inson boshqa, odamiy boshqadir.

Ey farzand, toki qila olsang, so'z eshitmakdin qochmag'ilkim, kishi so'z eshitmak bila suxango'y hosil qilur. Avvalo buni shundoq dalillash mumkin, agar o'g'lon onadan tug'lsa, unga erming ostidan bir joy qilib sut berib, ul joyda parvarish qilsalar, onasi va doyasi unga gapirmasalar, u o'g'lon hech kishining so'zin eshitmasa, ulg'bo'lg'onda lol (sog'ov) bo'lur. Ko'rmasmusankim, barcha lollar kar bo'lurlar.

Kaykovusning "Qobusnoma" asari hayotimizda yashashimiz uchun qaerda, qachon, qanday holatda muomala-munosabatga undiydi. Xatto bugunning odamlar o'rtasidagi muomala sabog'lariga o'rgatadigan kitobi, deb ko'pchilik Amerikalik sotsiolog Deyl Karnepning kitobini misol keltiradilar. To'g'ri, unda g'arbcha muomala keng o'rin olgan, Kaykovusning "Qobusnoma"si esa sharq axloqi yo'nalishida bo'lib ham foni duno, ham bog'iy duno sabog'laridan ta'lim berishi bilan qimmatlidir. Shu ma'noda "Qobusnoma" bebaho kitob bo'lib qolaveradi. Ayniqsa Notiqlik bobida undan ko'p foydalanish mumkin. Mavzuni "Qobusnoma"dagi ibratli fikr bilan yakunlamoqchimiz... Nutqni juda yaxshi va san'atkorona o'rganib olib, doimo gapga chechan bo'lishga harakat qil... Nutqi shirin kishining mehribon kishilari ham ko'p bo'ladi ("Qobusnoma"dan).

Alisher Navoiy notiqlik haqida

O'zbek xalqining buyuk mutafakkiri, insonparvar shoiri Alisher Navoiy o'z ijodini hamisha ijtimoiy faoliyat bilan birga qo'shib olib bordi. Alisher Navoiy o'zbek mumtoz adabiyoti va adabiy tilining muaschisi bo'lishi bilan birga barcha turkiy xalqlar adabiyoti va adabiy tili rivojiga ulkan hissa qo'shganligi shubhasizdir. Navoiy turkiy tilda go'zal nutq tuzish va bu tilda ajoyib o'lmas asarlar yozish

mumkinligini ham ilmiy, ham amaliy jihatdan isbotladi. Alisher Navoiyning "Muhokamat ul lug'atayn", "Mahbub ul - qulub", "Nazmul-javohir" va boshqa qator asarlari o'zbek tilida nutq tuzishning go'zal namunalari bo'lish bilan birga, tilning yuksalishiga ham katta hissa qo'shdi.

Bizning ota-bobolarimiz qadimdan odamiylikni, qadr-qimmat va mehr-oqibatni har qanday zaru oltinlardan, ma'danu boyliklardan, duru gaharlardan ustun qo'yib kelishgan. Alisher Navoiyning:

Odami ersang, demagil odami,

Onikim yo'q, xalq g'amidin g'ami - misralari ham bu fikrimizning dalili sanaladi.

Hazrat Alisher Navoiy Husayn Boyqaroni "Sohibqiron" deb Ulug'lagan bo'lsalar, Husayn Boyqaro ham Alisher Navoiyning turkiy tilda bitilgan "Hamsa" sini o'qigach "So'z sohibqironi" deb ataydi va Navoiyga bag'ishlangan risolasida buni quyidagicha etadi:

Erur so'z mulkining qahramoni

Erur gar chin desang sohibqironi.

Navoiy so'z qadrini benihoya ulug'lagan va uning qudratini o'z davridayoq, hayotlik chog'idayoq sinab ko'rgan ulug' siymo edi. Shu bois ham hazrat Navoiy yozadilar:

So'zdirki, nishon berur o'likka jonidin,

So'zdirki, berar jonga xabar jononidin.

Insonni so'z ayladi judo hayvondin,

Bilkin, guhari sharifroq yo'q ondin.

Demak, odamning tirikligidan nishona ham so'z, oshiq-mashuqlar qalbidagi ishq-muhabbat tuyg'ularini tarannum etuvchi ham so'z, hayvonat olamidani odamni ajratib turuvchi ham so'z ekanligini uqtirarkan, undanda go'zal narsa yo'qligiga ishoniradi. Navoiy so'z gavarini, uning qadr-qimmatini va go'zalligini, inson ruhida jon kabi muhimini ta'kidlaydi. Ulug' Navoiyning "Ey so'z, ne balo ajib guharsen, Gavhar neki, bahri mavjarsen, Derlar seni, dur, savob

emas, bu, Sen javharu ruhu dur quruq suv", kabi so'z shaniga aytgan so'zlarini, "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida tilimiz boyligini namoyish etganini, "Majolis un-nafois" asarida so'zdan unumli foydalanish mahorati haqidagi fikrlarini ko'z oldimizga keltiraylik.

So'zning, notiqlikning qudrati beqiyos ekanligini zamondoshimiz, O'zbekiston qahramoni Abdulla Oripov Alisher Navoiy ijodi nuqtasidan shunday xulosaga keladi:

Temur tig'i emagan joyni

Qalam bilan oldi, Alisher.

A. Oripov xulosasining to'g'riligini hazrat Navoiy o'z ijodida ham tasdiqlagan. Bu o'rinda taniqli olim Nusratilla Jumaevning ta'riflari va ona tilimiz. Toshkent: "Sharq". 1998, 46-47-betlar) fikrini keltiramiz:

"Alisher Navoiyning:

Olibmen taxti farmoningga oson

Cherik chekmay Xitoydan to Xuroson,

degan so'zlarida ham shunday hikmat bor. Cherik - bu lashkar. Shoir lashkar tortmasdan Xitoydan Xurosongacha bo'lgan sarhadni o'z ichiga olgan qit'ada faxriylikni ko'rsatgan. Ma'lumki, Alisher Navoiyning ta'sir doirasi va darajasi har qanday sarkardadan ham yuqori bo'lgan. Nutq va tafakkur salohiyati uni vaziri a'zam darajasiga ko'targan edi". Bobokalonimiz hazrat Alisher Navoiyning til va fikri, nutq odobi, notiqlik san'ati haqidagi fikrlari aynan haqiqatligini shubha bo'lishi mumkin emas.

Misollarga murojaat qilaylik:

Yaxshi so'zlay olish (nutq) - san'atdir, noyob hunardir. Uni qaytadan intilgan: Erdin so'z hunar, enchidin bo'z hunar («Mahbub ul-qulub». 82-bet).

Insonning odob-axloqini belgilaydigan omillardan biri uning nutqi, nutqidir: Suvning mazasi muz bila, oshning mazasi tuz bila, odam yaxshiligini so'z bila. (Mahbub ul - qulub, 79-bet)

So`z zohir etar zamir ishi ko`prigidin,
Til muxbir erur kungil pihon emgagidin,
Faxm ayila kishi holini so`z demagidin,
Kim berdi xabar hadisi ko`nglidagidin.

(Nazm ul-javohir. 41-bet)

Kishining so`zi (nutqi) uning aqliy kamolotidan darak beradi:

Odamki demak birla kiromiydiru bas,
So`z durri ishining intizomiduru bas,
Sihat onchaki, ahli aql komiduru bas.
Aqliga dalil aning kalomiduru bas.

(Nazm ul javohir. 25-bet)

So`zlaganda diling bilan tiling bir bo`lsin, chunki dildagi tilga chiqadi:

O`aq seni sevgay el bila bo`lsang,
Tilu ko`nglingni bir qilib birro`y,
Nuqta sursang shukuftau xandon,
Zist qilsang, kushodou xushro`y.

(Arbain, 59-bet)

Demonkim ko`ngli poku ham ko`zi pok,
Tili poku so`zi poku o`zi pok.

(Hamsa, 175-bet)

Tilki fasih va dilpazir bo`lg`ay — xo`broq bo`lg`ay,
Agar kungul bila bir bo`lg`ay.

(Mahbub ul-qulub. 60-bet)

So`zlaganda o`ylab so`zla, tushumib bilib gapir:
So`zni ko`nglungda pishqarmaquncha tilga kelturma,
O`arnakim ko`nglungda bo`lsa tilga sirma.

(Mahbub ul-qulub. 83-bet.)

Xushmuomala, shirin so`z bo`l. Tiling bilan kishilarga ozor berma:

Har kimki chuchuk so`z elga izhor aylar,
Har neki ag`yor durur yor aylar,
So`z qattig`i el kunguliga ozor aylar,
Yumshog`i ko`ngullarni giriftor aylar.

(Nazm ul-javohir. 43 bet)

Tilni, so`zni qadrla, uni hurmat qil:
Donau dur so`zini afsona bil,
So`zni jahon bahrida durdona bil.

(“Hamsa”, 34-bet)

Oz gapirmoq — hikmatga sabab; oz emoq — sog`likka sabab.
Og`ziga kelganini demoq — nodonning ishi va oldiga kelganni emoq — hayvonning ishi.

Ko`p demak birla bo`lmagil nodon,
Ko`p emak birla bo`lmagil hayvon.

(Mahbub ul — qulub. 83-bet)

Chin, to`g`ri so`zla, nutqingda halol bo`l. Yolg`on so`z baxtsizlik keltiradi. Chin so`z mo`tabar, yaxshi so`z muxtasar...

(Mahbubul — qulub. 63-bet)

Yaxshi, ezgu so`z (nutq) kishiga obro`, baxt keltiradi. Ezgu so`zli bo`l:

Kim istasa mazhari karomat bo`lmoq,

Har nav`ishda istiqomat bo`lmoq.

So`zdir anga mujibi haromat bo`lmoq.

Til zabitudadir anga salomat bo`lmoq.

(Nazm ul-Javohir. 30 bet)

Tilningni tiy. Ko`p so`z, ezma va vaysaqi bo`lma. Bu zararlidir.

Befoyda so`zni ko`p aytma va foydaliq` so`zni ko`p eshiturdin qaytma. Oz degan oz yanchilur, oz egan oz yiqilur.

(Mahbub ul—qulub. 82-bet)

Til ildamidin bo`lur haromat hosil,

Yuz nav` nadomatu malomat hosil.

Oz so`zlagandin istiqomat hosil.

Sog`itligidin vale salomat hosil.

(*Nazm ul – Javohir. 31 bet*)

So`zlaganda sharoitni, suhbatdoshingni hisobga ol, beo`rin so`z aytma...

(*Mahbub ul-qulub. 84-bet*)

Gapirganda qaytariqlardan qoch, chunki ular fikrning ta`sirini susaytiradi:

Bir deganni ikki demak xush emas,

So`z chu takror topti dilkash emas.

(*Hamsa. 434-bet*)

Til — shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir.

Agar nutq noma`qul bo`lib chiqsa —tilning ofatidir.

(*Mahbub ul-qulub. 72-bet*)

Til shirinligi — ko`ngilga yoqimlidir;

Muloyimligi esa — foydali.

Chuchuk til achchiqqa aylansa ko`pchilikka zarari tegadi;

Qanddan may tayyorlansa harom bo`ladi.

(*Mahbub ul-qulub. 72-bet*)

Muloyim so`z — vahshiyatlarni ulfata aylantiradi; sehragar — ohang bilan afsun o`qib, ilonni inidan chiqaradi.

Bayt:

Xusn — jamoli yo`q odam shirin so`z bo`lsa,

Go`zal va shirin so`zi bilan barchani qo`lga oladi.

(*“Mahbub ul-qulub” dan 71-bet*)

Demak, shirinsuxanlik, chiroyli gapirishga intilish, notiqlik qadimiy tarixga ega ekan, bizning ham ajdodlarimiz intilgan qoidalarga amal qilishimiz lozim bo`ladi. Alisher Navoiyga qadar va unga zamondosh bo`lgan allomalimiz asarlarida va o`g`it nasihatlarida

inson uchun manaviy zebu ziynat bo`lgan shirin muomala, chiroyli va muloyim so`zlash, Notiqlik san`atini egallashga chaqiriq, da`vat tarix o`zanidan bizgacha kelib bog`lanadi. Bu muammoni hal etish esa har birimizning qo`limizda, chidam va iroda bilan harakat qilsak, albatta, erishish mumkin. Alisher Navoiy hazratlari “Mahbubul-qulub” asarining birinchi qism 21-bandida “Nasihatgo`y va va`z-xonlar to`g`risida” shunday yozadilar:

“Voiz haq so`zini targ`ib qilishi, payg`ambar so`zidan chetga chiqmasligi kerak, eng avval uning o`zi haq va payg`ambar yo`liga kirishi, so`ngra esa nasihat bilan elni ham shu yo`lga solishi lozim. O`zi yurmagan yo`lga elni boshlamoq — musofirni yo`ldan adash-tirib, biyobonga tashlamoq va sahroda uni yo`qotmoqdir. O`zi mast-ning elni xushyorlikka chaqirishi — uyquchi kishining odamlarni bedorlikka da`vat etganiga o`xshash bir narsadir.

Uyqusida so`zlagan kasal odamdir,

Unga quloq osgan esa tentakdir.

Va`z - murshidlar, pirlar, hushyor kishilarning ishidir va ularning nasihatini qabul etgan maqbul kishidir. Avvalo, uning o`zi bir yo`lga tushib olgan bo`lishi, keyin esa boshqa odamlarni o`sha tomon boshlab borishi kerak. Yo`lga bilmay kirgan yo`qoladi va maqsadidan boshqa erga etadi.

Va`zxon shunday bo`lishi kerakki, uning majlisiga bo`sh kirgan odam to`lib chiqsin; to`la kirgan odam esa engil tortib chiqsin, xoli qaytsin. Voiz olim va halol ish ko`ruvchi bo`lsa, uning nasihatidan chetga chiqqanlar gunohkor bo`ladi.

Agar u boshqalarga buyursa-yu, o`zi qilmasa, uning so`zlari hech kimga ta`sir etmaydi va foyda keltirmaydi. O`z yordamchilari orqali nasihat qiluvchi voiz — o`zi qolib, shogirdini kuylatuvchi qo`shiqchidir (Mahub ul-qulub. 31-32-betlar).

Alisher Navoiy ijodini dengizga qiyos qilish mumkin. Unda duru javharlar behisob, biz ulug` mutafakkirlarning so`zga, nutqqa va

Notiqlik san`atiga qaratilgan fikrlarini yoritishga harakat qildik. Bu hali hammasi emas. Mazkur mavzu katta ilmiy ishlarga manba, material berishiga aminimiz. Navoiydek ulug`alloma so`z qudratiga shunchalik e`tiborlarini qaratgan ekan, bizning burchimiz uning fikrlarini o`qimoq va uqmoqdan iborat bo`lib qolmasdan, qo`limizdan kelgancha unga amal qilish insoniy burchimiz ekanligini esdan chiqarmaylik.

Zahiriddin Muhammad Boburning badiiy nutq mahorati

Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asari badiiy nutqning go`zal namunasi. Bobur o`zi hammabop yozishi bilan birga boshqalarga ham shunday ish tutishni maslahat beradi. Jumladan, o`z o`g`li Xumoyunga yozgan bir xatida birovga yuboriladigan maktubni muallifning o`zi bir necha bor o`qib ko`rishi lozimligi, uning ravonligiga, so`zlarning ko`zda tutilgan ma`noni to`g`ri aks ettirayotganligiga ishonch hosil qilishi shundan so`nggina uni jo`natish mumkinligini ta`kidlaydi. So`zlarning xato yozilishi aytilmoqchi bo`lgan fikrni xiralashtiradi, o`quvchini qiynaydi: "... yana men degandek, bu xatlaringni bitibsen va o`qimaysen, ne uchunkim, agar o`zur xayol qilsang edi, o`qiyolmas eding. O`qiyolmagandan so`ng, albatta tag`yir bo`lur eding. Xatingni xud tashvish bila o`g`isa bo`latur, vale asru mug`laqdur. Nasri muammoni hech kishi ko`rgan emas. Imlong yomon emas. Agarchi xili rost emas, iltifotni to bila bitibsen. Qulunjni yo bilan bitibsen. Xatoingni xud har tavr qilib o`qisa bo`latur, vale bu mutloq alfozingdin maqsud tamon mafhum bo`lmaydur. G`olibo xat biturda kohillinging ushu jihattindur. Takalluf qilmay deysan, u jihattin mutloq bo`latur. Bundin nari betakalluf va ravshan va pok alfoz bila biti: ham senga tashvish ozroq bo`lur va ham o`qig`uvchiga" ("Boburnoma" Toshkent: "Fan", 1960, 421-bet).

Bobur hayoti va sulolasini chuqur bilgan, romanlar yozgan uning yozuvchi Primqul Qodirovning ("Til va el" T.; G`ulom nashriyoti, 2005 y.) yozishicha: "Bobur Mirzo so`z bilan jonli tasvir yaratish mahoratini mukammal egallagan adib edi. Buni o`zi ham sezardi. Shuning uchun umrining oxirida o`g`li Humoyunga "Boburnoma"ni tugallab taqdim etganda unga bir ruboiy ilova qiladi:

Bu olam aro`ajib alamlar ko`rdum,

Olam elidin turfa sitamlar ko`rdim.

Har kim bu vaqoyi ni o`qir, bilgaykim,

Ne ranju, ne mashaqqatu, ne g`amlar ko`rdim"

(Bobur Tanlangan asarlar. Toshkent, 1958, 153-bet.

"Voqe" – "Boburnoma"ning dastlabki nomi edi. Bobur o`z zamonida boshdan kechirgan barcha ko`rguliklarni haqqoniy tasvirlashga intilganining sababi bu ruboyida aniq ko`rsatilgan. Uning eng zo`r istagi "Voqe"ni o`qiganlar haqiqatni bilsinlar, u qilgan xatolarini takrorlamasinlar.

"Boburnoma" ham "Temur tuzuklari" kabi avlodlarga ulkan hayotiy tajriba, sabog` va qisman vasiyat tarzida yozilgan edi.

Adibning Hindistonda tartib bergan so`nggi devonida uning dastxati saqlanib qolgan. Bu dastxat bilan ikki satr she`r yozilgan:

Har vaqtiki ko`rgaysen mening so`zimni,

So`zumni o`qib sog`ingaysan o`zumni.

Ushbu satrlar bitilgan sahifa chetiga Bobur Mirzoning chevarasi Shohjahon tomonidan quyidagi shart bitilgan:

"Ushbu turkiy bayt jannatmakon Hazrat Bobur podshohning o`z qo`llari bilan bitilgan dastxatdir. Shohjahon binni Jahongir, binni Akbar, binni Humoyun, binni Bobur podshoh (S.Azimjonova. Boburning hind devoni, 1966, 38-bet.)

Bu noyob sahifada biz ham Bobur Mirzoning ham Shohjahonning dastxatlarini ko`ramiz. Eng muhimi va bizning mavzumizga havosita aloqador tomoni shundaki, Bobur Mirzo so`z orqali odam-

ning o'zini ko'rish mumkin, deb hisoblagan "Har vaqtiki ko'rgaysen mening so'zimni" degan satrida so'z ko'rinadigan bir mavjud sifatida baholanadi.

Albatta, so'zning shakli faqat qog'ozda ko'rinadi, ammo so'zning ichki mazmunida surati chizilgan tasvir ham bor. Bu tasvir Boburning hayoti, boshidan kechirganlari, uning tilida aks etgan did, fe'l-atvori, ichki kechinmalari hammasi mavjud. Bobur shuni hisobga olib, "So'zimni o'qiganda o'zimni ko'rganday bo'lasen" ("Sog'ingaysen o'zimni") deydi.

Badiiy tilga bunday tirik jon ato qilishga faqat dahjo darajasidagi realist adiblarga muvassar bo'ladi. Ajoyibi shundaki, "Boburnoma" memuar asar sifatida Bobur she'riyatning hayotiy asoslarini ochib beradi va shu bilan ularning ta'sir kuchini oshiradi. Boburning she'riy asarlari esa uning nasriy asarida aytilmagan ichki kechinmalari va qalb tug'yonlarini she'riyat vositalari bilan yanada ta'sirliroq qilib ifoda etadi. "Boburnoma"da 1506-1507 yil voqealari orasida qish kunida Hirotdan Qobulga qorli dovondan oshib o'tib borish mashhaqqati tasvirlanadi. Bir hafta davomida qor tepib yo'l ochib boradilar. Qor ko'krakka uradi. Otlar yurolmaydi. Devon tepasida qor bo'roni kuchayib ketadi. Sovuq behad qattiq. Ba'zi bek va naxshkarlarning qo'l-oyog'ini sovuq uradi. Boburni tor bir tog' kamarida panalashga undaydilar. "Ko'ngulga kechdikim, barcha el qorda va chopqonda, men issiq uyda istirohat bila... Muruvattin yiroq va ham-jihatlikdin qiroq ishdur. Men ham har tashvish va mashhaqqat bo'lsa ko'rayin, har nechuk el toqat qilib tursa turayin... Xuftongacha qor oncha chopqilab yog'diki, boshimga va quloqlarimning ustiga to'rt ellik qor bor edi... O'shal kecha qulog'imga sovuq ta'sir qildi" (O'sha kitob, 256-258-betlar)

"Andoqekim, borchaga o'lim xavfi bo'ldi", deydi Bobur devon ustidagi xatarli ahvolni yakunlab, yana shu oqivaziyatda u she'riyatdan madad oladi. Eng etuk g'azallaridan birining matla'i o'sha

mashaqqatli damlarda topiladi. Bu haqda muallif o'zi shunday muvohilik beradi.

"Muddatul umr (butun umr davomida) muncha mashhaqqat hamroq tortilib edi. Bu matla'i o'sha fursatda aytildi:

Charxning men ko'rmagan jabru jafosi qoldimu

Xasta ko'nglim chekmagan dardu balosi qoldimu

Devonga ko'tarilishda eng pahlavon yigitlar qatori bir hafta qor tepib mashhaqqat chekkani — bir mardlik. Eldan ajragisi kelmay xatarli joyda qolgani yana bir mardlik. O'shanda Boburning qulog'ida sovuq yomon ta'sir qiladi. Buning asorati Hindistonga borganda ham bilinadi. Issiq mamlakatda ham quloq og'rig'idan qiynalganlarini o'lim bo'lgan qorlarning dorilardan iste'mol qilganini oradan yigirma yil o'tgach, 1628 yil voqealarida yozadi. Simob esa quloq orqali asab kasaliga salbiy ta'sir qilishini u davrdagi tabiblar bilmagan bo'lishi mumkin. Umrining oxirida Boburni ko'p qiynagan uyqusizlik ham shu quloq og'rig'ini davolash uchun iste'mol qilingan simob bo'lgan bo'lishi mumkin.

Devon ustida topilgan she'riy baytga qaytaylik. Bu bayt Bobur qalbining tug'yonini. "Charxning men ko'rmagan jabru jafosi qoldimu" degan nido yaratganga rahm-shafqat so'rab qilingan munojotdek tuyuladi. Bu bayt o'lim bilan yuzma-yuz turgan odam tomonidan aytilayotgan nasr bilan yozilgan tasvirda yaqqol ko'rsatilganligi uchun Bobur qalbining o'sha paytdagi nidosi bizni larzaga soladi. G'azalning oxirgi bayti — maqtasi yanada kuchli taassurotlar uyg'otadi:

Ey, ko'ngil, gar Bobur ul olamni istar qilma ayb,

Tengri uchun de bu olamning safosi qoldimu?

"Boburnoma"da tasvirlangan o'ta dramatik voqealar, ulug' bir jahon dod o'z vatanidan judo bo'lib, o'zga yurtlarga ketishi, atrofidagi odamlarning xoinklari va boshqa ming xil salbiy hodisalar bu mard

siymoni ham jonidan to'ldirgan paytlar bo'lganligi, so'nggi baytda yaqqol sezilib turadi.

Ayni paytda, Boburning azob-uqubatiga to'la foniy olamidan ko'ra "ul olamni", ya'ni bog'iy dunyoni afzal ko'rishi tasavvul ta'limotiga ham mos keladi.

Ko'pgina adabiyotshunoslar Bobur she'riyatida ruboiy jamrini ustun qo'yadilar. Oybek domla Boburni turkiy ruboiyning Umar Xayyomi deb atagani ko'pchilikka ma'lum.

Chindan ham, Bobur ruboiylaridagi mazmun va shakl mukammalligi: falsafiy fikr teranligi va badiiy til go'zalligi Umar Xayyomning ruboiylari bilan bermalol musobaqa qila oladi.

Ko'ngli tilagan murodiga etsa kishi,

Yo barcha murodlarni tark etsa kishi.

Gar bu ikkisi muyassar o'lmasa olamda.

Boshini olib bir sorig'a ketsa kishi (Bobur Taniangan asarlar, 1958, 138-bet). Qatradagi quyosh aks eiganidek, bu to'rt satrda "Hind sorig'a bosh olib ketgan" Boburning o'z taqdiri aks etib turadi. To'rttagina satrda ulug' bir shaxs taqdirini bo'rttirib ko'rsata olish, yana bu tasvirni mardona ruh va teran bir falsafiy fikrga yo'g'irib, uning ta'sir kuchini oshirish dahlo darajasidagi shoirgagina nasib etadigan ijodiy kashfiyotdir.

Bu ruboiyda birota ortiqcha so'z ham, harf ham yo'q. Nafaqat so'zlar va iboralar, balki alohida harflar va tovushlar she'riy vazn, turoq va qo'fiyalarga shunday mahorat bilan joylashtirilganki, birortasining o'rni almashirib bo'lmaydi. Masalan, "Boburnoma"ning ko'p joylarida "bo'ldi" yoki "bo'lmadi" so'zlari uchraydi. Ammo yuqoridagi to'rtlikda "muyassar o'lmasa" iborasidagi so'z "bo'lmassa" shaklida emas "b" tushirib qoldirilib, "o'lmasa" shaklida ishlatiladi. Chunki "b" qo'shilsa aruzning nozik ohangi xiyol buzilishi mumkin edi. Yoki harakat yo'nalishini bildiradigan "borgan sarf" degan adabiy tilimizda qabul qilingan iborani oling. Agar ruboiydagi

"sorig'a" so'zi o'rninga "sorig'a" so'zi ishlatilsa edi, aruz vaznning qoidasi buzilgan bo'lardi. Chunki "sari"da "a" qisqa talaffuz etiladi. "sorig'a" degandagi "o" esa uzun talaffuz etishga imkon beradi, shu tufayli aruz vazniga yaxshi tushadi. "G" o'rninga andijoncha sheva bilan "G'" deb aytish ham she'rning mardona ohang bilan jaranglashiga xizmat qiladi.

Boburning kuyga solib aytiladigan g'azallari orasida eng mashhur "Yaxshilik" g'azali ekanligi bejiz emas. Bu erda asrlar davomida eskirmaydigan umrbog'iy hayot falsafasi nihoyatda yuksak an'ankorilik bilan ochib berilganidir. "Aqli jahon yomonliq qilsa ham, men unga o'xshama, undan yaxshi bo'li" degan fikr beshinchi baytda o'zining teran falsafiy ifodasini topadi:

Bori elga yaxshilik qilg'ilki, mundin yaxshi yo'q.

Kim degaylar dahr aro qoldi falondin yaxshilik.

G'azalning xulosaviy bayti kishini chuqur o'zga toldiradi:

Yaxshilik ahli jahondan istama Bobur kibi

Kim ko'ribdir, ey ko'ngil, ahli jahondin yaxshilik

(O'sha kitob. 125-bet).

"Jahonda yaxshilik istamaydigan odam yo'q. Nega Boburga o'xshab yaxshilik istamaslik kerak?" Mana shu erda yana tasavvuf falsafasi esga tushadi. Tasavvuf doim beg'araz yaxshilik qilishga undaydi. Yaxshilik qilib qo'yib, unga javoban yaxshilik kutish tasavvuf mazariyasi bo'yicha tamagirlilik hisoblanadi. Demak, Boburning ushbu g'azali chin musulmonlarча beg'araz yaxshilik qilishga undaydi.

Ayni vaqtda, "Kim ko'ribdir, ey ko'ngil, ahli jahondin yaxshilik" degan satr g'azal xulosasida takrorlanishi Boburning ilk g'azalida shakllana boshlagan e'tiqodiga mos keladi. "Jonimdin o'zga yori yafodor topmadim. Bobur o'zining o'rgatako'r, yorsizki, men istab jahonni. Shuncha qilib, yor topmadim" degan falsafiy xulosa umrbog'iy Boburning esidan chiqmaydi. Chunki u o'z davridan juda oldinga ketgan, o'z muhitidan beqiyos darajada baland turgan siymo

ekanligini ich-ichidan his qiladi. Shu sababli, najotni faqat tashqari-dan kutmasdan, o'z kuchiga ham ishonishni, xudo bergan ulkan iste'dodga suyanib yashashni doimiy e'tiqodga aylantiradi. Bu e'tiqod uning ijodini yangi bir yuksaklikka ko'targan eng zo'r omillardan biriga aylanadi.

Javohirlar Neru "Bobur dilbar shaxs, Uyg'onish davrining tipik hukmdori, mard va tadbirkor siymo bo'lgan" (Javohirlar Neru, Hindistonning kashf etilishi. M. 1955y. 272-bet) degan dono fikrini jahonda birinchi bo'lib aytgan. Bu fikrning yangiligi shundaki, 1950 yillarda Uyqonish (G'arbda "Vozrojdenie" deyilgan) tushunchasi hali Sharqdan chiqqan buyuk siymolarga nisbatan tadbiiq etilmas edi.

"Boburnoma"ni ingliz tiliga tarjima qilgan V.Erskin yozadi: "Bobur siymosining mislsiz belgisi - uning tabiiyligi, hayotiy va samimiyligidir. Osiyo tojdorlari orasida Bobur singari daho darajasi-dagi iste'dodli kishilar kamdan-kam uchraydi" ("Boburnoma"ning inglizcha nashri. 1921, 8-bet).

Bu yuksak baholarning hammasi asosli. Faqat bitta qo'shimcha fikr bor. Bobur singari daho faqat Osiyo hukmdorlari orasida emas, Evropa, balki butun jahon tojdorlari orasida yana necha marta paydo bo'lganikin? Masalan, Angliyaning o'zida Bobur kabi faqat toju taxtinigina emas, jonini ham suyukli o'g'liga baxshida qilgan qiro'l bo'lganmikin? Rossiyada, masalan, eng mashhur podshohlardan ulug' Pyotr ham, Ivan Grozniy ham toju taxt tufayli o'z o'gillarini o'limga mahkum qilganlari tarixdan ma'lum.

Ehtimol, shu narsalar ham sabab bo'lib, "Boburnoma"ning rus tiliga qilingan tarjimalaridan uning oxirgi lavhasi - Bobur o'g'li O'umoyunga o'z jonini bag'ishlab, uni bir o'limdan olib qolganligi qisqarib ketgan. Asarning ruscha tarjimasida bu muhim lavha umuman yo'q. Nazarimizda, bu lavha Bobur Mirzoni boshqa mamlakatlardan o'tgan podshohlarga nisbatan juda baland ko'tarib yuborishini istamaganlar. Sovet mafkurasining "podshohlar ideallashtirilmasin"

degan ko'rsatmasidan kelib chiqib, tarjimonlar tengsiz bir fidoiylilik mununasi bo'lgan lavhani tarixiy asardan chiqarib tashlaganlar"

Ko'rinadiki, nafaqat Boburning badiiy ijodi, hatto hayotining o'ziyoq ulkan sabog' daryosi ekanligi sir emas. Boshqacha aytganda, "Bobur shoh va shoir sifatida qanday uyg'unlashgan bo'lsa, uning ijod sarchashmasi bilan tashvishlarga to'la hayoti ham bir-biriga monand chirmashib ketgan. Ularni ayri-ayri tasavvur etish aslo mumkin emas. Boburning badiiy Notiqlik mahorati uning asarlarida shundaygina "Mana men" deb ko'rinib turadi. Uni faqat o'qib his etish mumkin.

Irshod va Qozi O'shiy haqida

Notiqlik juda uzoq tarixga ega. ana shu davr ichida u shakllandi, o'zgardi va kamol topdi. Albatta, bu tarixiy jarayonda nasldan-naslga meros qolishga arzigulik an'analar ham etib keldi. Sharq va xususan Markaziy Osiyoda juda ko'plab notiqar etishib chiqdilar, hatto ular notiqlik asoslarini va maktabini yaratib, butun Sharqqa, butun dunyoga mashhur bo'lganlar.

Jumladan, Mavlono Faxriddin Ali Safiyning "Latoyif ut-tavoyif" asarida aytilishicha, Sulton Husayn Boyqaro bir kuni Sherozga, shoh Shijo' oldiga rasmiy davlat ishi bilan muzokara olib borish uchun bir vakil yubormoqchi bo'lgan. Arkoni davlat bilan maslahatlashib, Mavlono Irshoddan boshqa munosib kishi topa olmaydilar.

Xullas, Irshod Sherozga borib rasmiy ishlarni oz muddatda ijobiy hal etadi. Ammo uning Notiqlik mahoratiga qoyil qolgan shoh Shijo' Irshodga javob bermay, bir majlis qurib, keyin ketishi mumkinligini aytib, iltimos qiladi. Notiq majlisni juma kuniga tayinlaydi. Boshqa odamlar qatori shoh va uning a'yonlari ham masjidi Jomega yig'iladilar. O'sha kuni Mavlono Irshod shunday ehtirosli nutq so'zlaydi: "ki, yig'ilgan xaloyiq ho'ng-ho'ng yil'lay boshlaydi. Notiq hamma-ning nutqqa berilib ketib yih'layotganini ko'radi. Shunda Mavlono

Irshod o'z notiqligining yana bir kuchini namoyish qiladi — u to'satdan shunday kutilmagan burilish yasaydiki, hamma birdamiga ko'z yoshi aralash qah-qah soladi.

Shoh Shijo' ham xaloyiq ham buyuk notiq Mavlono Irshodni hurmat-ehtiram bilan kuzatib qo'yadilar.

O'zbek xalqi orasida Mavlono Irshodga o'xshagan notiqlar juda ko'p bo'lgan. Ulardan biri farg'onalik mashhur notiq **Qozi O'shiy** bo'lgan. U O'sh shahrida qozilik lavozimida ishlagani uchun **Qozi O'shiy** taxallusiga ega bo'lgan.

U xalq o'rtasida juda katta obro'ga ega edi. Yuqoridagi asarda yozilishicha, Eronning Siiston viloyati xalqi qattiqqo'lligi bilan dong chiqargan bo'lib, hatto gadoyga ham non bermas ekan. **Qozi O'shiy esa bu xalqning ko'ngil qulfini so'z kaliti bilan ochib yumshataman deydi. U Siistonga borib, bir-ikki hafta shu xalq ichida yuradi, ularning ruhiy holatini o'rganadi. Shahar Qozisidan ruxsat olib, juma kuni masjidi Jomeda katta nutq so'zlaydi, notiq bilan baravar xalqning fig'oni falakka ko'tariladi. Siiston xalqi topgan-tutganini minbar ostiga tashlaydi. Lekin Qozi O'shiy nutqi uchun hech kimdan haq olmasligini aytadi, buni eshitgan xalq notiqni yanada e'zozlaydi.**

Notiq bu xalqning xasis emas, aksincha, olijanob ekanligini, xalqning mehr xazinasini ochish uchun munosib kalit topa olish kerakligini isbot etadi. Mutaxassis notiq larni voizlar deb ataganlar. Ularning va'z matnlari, odatda, chiroyli va badiiy yuksak saviyada bo'lgan. Nutq matnlarining aksariyati nasriy she'r va hatto, she'riy shakllarda yozilgan.

O'tmish Sharq notiq lari orasida o'z zamonasining Demosfen va Sitseronlari juda ko'p bo'lgan. O'zbek va yunon san'atkor-mutafakirlarining nutq talqinlari ta'sirchanligi va Notiqlik san'ati asoslari bo'yicha olg'a surgan fikrlari jahon taraqqiyparvar notiq ligining shu masalalaridagi talqinlari bilan hamohangdir

Hazrat Navoiy ham "Majolis un-nafois" asarida qator voizlar haqida ma'lumot bergan. Bas, shunday ekan, o'zbek voizlarining salmog'i boshqa xalqlarnikidan ko'p bo'lsa ko'pki, kam emas.

Xoja Muayyad Mahnagiy

U o'z zamonasining etuk notiq lardan bo'lishi bilan birga, oddiy mozor shayxlaridan bo'lgan. Alisher Navoiyning yozishicha, u "zohir ulumin takmil qilib erdi", ya'ni yuzadagi ilmlar, o'ziga ayon bo'lgan fanlarning hammasini o'zlashtirganga emas, balki uni to'ldirgan va rivojlantirgan ham edi. Uning va'zlari jo'shqin o'tgan, o'z tinglovchilarida nutqiga nisbatan xayrixohlik qo'zg'ata olgan. Shuning bilan birga u o'z tinglovchilari qalbiga qo'l sola olgan, ularni faqatgina tinglovchilikdan, har birini faol fikr yurituvchi, va'z mazmuniga nisbatan faol munosabatda bo'luvchi ijodkor tinglovchilar darajasiga ko'tara olgan. O'z majlislarining qizg'in o'tishiga erisha olgan. O'sha davrlarda Xoja Muayyad kabi otashnafas notiq larni juda kam bo'lgan. Shuning uchun ham ular nomi ulkan adiblar nomi qatorida tarix sahifasidan sharaffi o'rin olgan. Uning ijodiy mahorati boshqa notiq larni uchun namuna bo'la oladi. Chunki u o'sha davrdagi mavjud fanlarning barchasini to'la o'zlashtirgan va ularni takomillashtirgan donishmand olimdir.

Xoja Muayyad kabi mahorat va bilimga ega bo'lgan har bir notiq o'z tinglovchilari qalbini larzaga keltirishi, ularni hayajonga sola olishi turgan gap. Ana shunday qudrat zakovati tufayligina sultonlar, podshohlar ham uning mahorati, iste'dodi oldida bosh egganlar.

Mavlono Riyoziy

Mavlono Riyoziy Zova deb atalgan viloyatda o'sdi, ulg'aydi. O'zining aql-zakovati ila shu viloyatning qozilik lavozimigacha ko'tarildi. Biroq, Alisher Navoiy "Majolis un-nafois" asarida yozi-

shicha, u ayrim o'rinlarida xatti-harakatlari uchun qozilik lavozimidan chetlashtirilgan, kishanga solib badarqa qilingan. Natijada bir umr ta'qib ostida yuradi, g'ariblikda kun kechiradi.

Mavlono Riyoziyning notiqlik darajasiga erishuvida mamlakat hukmdorlari mafkurasi bilan uning insonparvarlik qarashlari o'rtasidagi kelishmovchilik, turli ziddiyatlar asosiy omillardan biri bo'lgan. Riyoziy notiqlikning tabiiy tomonlaridan biri-hamdardlik tuygularini birinchi o'ringa qo'ya bilishdir.

Alisher Navoiy: "...va z aytib, minbarda o'z ash'orin o'qub, yig'lab vaji hol qilur erdi", - deydi. Shoirming bu so'zlari anchu diqqat-e'tiborga loyiq, chunki, el oldida rasmiy nutq bilan chiqib, yig'lash darajasiga borib etish va bu ko'z yoshiga nisbatan tinglovchilarda kulgi emas, balki hamdardlik kayfiyatini uyg'ota olish uchun katta san'atkorlik mahorati kerak. Mavlono Riyoziy nutq paytida ko'z yoshi darajasiga etib borar ekan, qalbidagini yig'ib bayon etar va kishilarni shunga ishonтира olar ekan, demak, shubhasiz, u juda ite'dodli notiq, chinakam so'z san'atkori bo'lgan.

Mavlono Riyoziy ajoyib so'z san'atkori bo'lishi bilan bir qatorda, o'z davrining ko'zga ko'ringan pedagoglaridan ham biri bo'lgan. U dunyoviy fanlar: tabiatshunoslik, geografiya, tarix, adabiyot nazariyasi va boshqa fanlarni chuqur o'rganib, uni yoshlar o'rtasida targ'ib qilgan. Mavlono Riyoziy o'z nutqlarida boshqa notiqlar qatori xalq og'zaki ijodidan va ayniqsa, badiiy adabiyotdan juda ustalik bilan foydalangan. U o'z zamonasining zabardast notig'i, olimi, pedagog va shoirlaridan bo'lgan.

Husayn Voiz Koshifiy

Kamoliddin Husayn Voiz Koshifiy taxminan 1440 yillarda Xuroson viloyatidagi Sabzavor shahrining Bayhak kentida tug'ilgan. Boshlang'ich ma'lumotni Sabzavorda olib, yoshligidanoq notiqlikka qiziqadi. Shuningdek, adabiyot, matematika, falokiyot, kimyo

fanlaridan ham to'liq bilimga ega bo'lgan. Buni uning o'sha soha bilan bog'liq ijodidan kuzatish mumkin. Undagi notiqlik san'atiga bo'lgan qiziqish tezda el orasida notiq sifatida tanilishiga sabab bo'ladi. 1455-1468 yillarda Mashhadga Notiqlik san'ati bilan mashg'ul bo'ladi. 1468 yil oxirlarida Xirotda shahriga kelib yashay boshlaydi. Tarixchi olim Said Nafisiy 12 ning ma'lumotiga ko'ra, Koshifiy Hindistonga boradi. Bu safar haqida aniq ma'lumotga ega emas. Koshifiyning ikki qiz va bir o'g'il farzandi bo'lgan. O'g'li Faxriddin Ali Safiy zamonasining shoiri va olimi bo'lgan.

Koshifiydan anchagina salmoqli ijodiy meros qolgan. U adabiyotshunoslik, odob-axloq, tarix, kimyo, matematika, musiqa, notiqlik san'ati, din tarixi, tibbiyot va davlatni idora qilishga oid 200 dan oshiq asarlar yozgan.

Qur'oni Karimni yod bilgan, hadislarni xalqqa targ'ib qilishda, tushuntirishda u mohir notiq bo'lgan. Qur'oni Karim haqida avom xalqqa tushunarli bo'lishni ko'zlab to'rt kitobdan iborat shart yozadi. Voiz Koshifiyning bizgacha etib kelgan "Axloqi Muxsinii", "Risolati Xotamna" (kitobi Xotamnoma), "Anvari Suxaylii", ya'ni "Kalila va Dimna", "Tafsiri Xusayniy", "Javohirnoma" kabi asarlari arab, urdu, tatar, turk, nemis, ingliz, frantsuz va boshqa ko'pgina tillarga tarjima qilingan. Koshifiy ijodiga mansub bu asarlar Iroq, Turkiya, Eron, Parij, London, Berlin, Rossiya, Afg'oniston, Tojikiston, O'zbekiston, Bangladesh va boshqa kutubxonalarida saqlanmoqda. Xusayin Voiz Koshifiy Xirotda madrasalarida talabalarni va xonlikka o'qitib, o'rgatadi va shu bilan birga ta'lim-tarbiya beradi. Xuroson bo'yab odob va axloqdan nutq so'zlaydi. Uning "Axloqi Muxsinii", "Kitobi xotamnoma", "Axloqi Karim", "Javohirnoma" kabi kitoblarda axloqiy ta'limot ilgari surilgan. Bu kitoblar Xirotda va boshqa shahar madrasalarida darslik sifatida o'qitilgan. Uning fikricha inson olijanob bo'lishi uchun pok va halol, bir-biridan yordamini ayamaydigan, bir-biriga yordam beradigan va insoniy hurmatini

joyiga qo'yadigan bo'lishi lozim. "Odam nomi yaxshilik bilan eslash tufayli bog'iydir.

O'ayotlik ayyoming hosili yaxshi nom orttirishdir", deydi. Shunday inson yaxshi xulqi odobi va odamlarga yaxshiligi bilan, shirin suxanligi bilan olijanoblikka etishishi mumkin, degan xulosaga keladi.

Voiz Koshifiy davlatga va xalqqa zarar va zahmat etkazuvchilarni etti toifaga ajratadi:

1. Dilozorlar
2. Nojins va nomunosib fazilatlar bilan taniqli kishilar: ya'ni hasad qiluvchi, baxillar, mo'nsiq (xasilar.)
3. Dunhimmat (1.Dun-past; 2. Razil, nokas, himmatsiz, pastkash), ya'ni pastkash va razil kishilar.
4. Tuhmatchilar, g'iybatchilar.
5. Xo'in va ahmoqlar
6. Xoin va sotqinlar
7. To'la so'zlik (sergaklik), parishongo'ylik ya'ni laqmalar

Koshifiy "Axloqi Muxsiniy"ning "Adolat bobida shunday yozaadi: "Buzurglar, aytibdurlarki, hamma xaloyiq aqlga muhtojdir va aqlni tajribaga ehtiyoji bordur. Nauchunkim tajriba aqlni oynasidurki anda ish saloxi suvratin mushohada qilur" (O'sha asar. 14-bet.). Demak, aqlning oynasi tajribada deb bilgan Koshifiy, o'z hayotiy tajribasiga asoslangani aniq. U notiq sifatida nutq so'zlaganida albatta, o'z aqliga tajribasini ko'zga deb bilgan. Shuning uchun ham notiqdagi odob axloq normalariga qat'iy amal qilgan. Bu birinchi galda notiqqa xos insoniy fazilatlarida nomoyon bo'lishini o'z tajribalaridan degan xulosaga kelgan. Notiqqa xos fazilatlar avvalo shoshmaslik, sabr, hayo, iffat, pokizalik, rostgo'ylik, kamtarlik, shijoat, xushyorlik, muloyimlik, shirin muomala, vaqtni qadrlash, tinglovchimi zeriktirmaslik, ortiqcha so'zlar ishlatmaslik, o'z nutqni orqali fikrlarini tinglovchilarga lo'nda va aniq etkaza bilish va ularni o'ziga

tom etish kabilar. Yuqoridagi singari hislatlar Koshifiyda mujassam bo'lgan.

"Alisher Navoiy "Majolis ul-nafoyis" asarida bu ulug' voiz haqida shunday ma'lumot beradi: "Mavlono Husayn Voiz - "Koshifiy" taxallus qilur, sabzavorliqdur. Yigirma yilg'a yaqin borkim, shahrdadur va Mavlono zufunun rangin va purkor voqe bo'lubtur. Oz fan bo'lg'aykim, dahli bo'lmag'ay. Hususan, va'z, insho va nujumki, uning haqqidur va har qaysida mutaayyin va mashhur ishlari bor va munsanafotidin biri "Javohir ut-tafsir" durkim, "Al-bog'ara" surasin bir mujallad bitibdurkim, munsifi qat' bila yuz juz bo'lg'ay. Bovuju-bir barcha xiroliq va donoliq shahr sho'xlaridin bir Xoja, Hofizning bo matla'in bitib, minbarining us-tig'a qo'yg'ondur, budurkim:

Voizon k-in jilva bar mehrobu minbar mukunad,

Chun ba xilvat meravandu kori digar mekunad.

Olib o'qig'och, ko'p mutag'ayyir va muztarib bo'lib, xili xori-juhbas so'zlar aytib, necha vaqt va'z aytmadi. Xasmi noma'lum xud o'z maqsudin hosil qildi. Ammo Mavlono qulg'oning xato erkaniga voqif bo'lg'ach, yana o'z ishi boshida bordi. Bormasa ikki xato bo'lur erdi. Bok yo'qdur, aybsiz tangridur"

Yuqoridagi fikrdan Koshifiy xarakteriga xos xislatlar juda acham va lo'nda aniq berilyaptiki, unda Koshifiyning notiqdagi ham, bilimning yuksakligi ham, arazchiligi ham va kechirimliligi ham qamrab olingan. Voizlikning qanchalik qiyin kasb ekanligi ko'rsatilib. Har qanday vaziyatda ham Voiz kechirimli bo'lishi, ko'pchilikka qarshi bormasligi uqtirilmog'da. Koshifiyning notiqlik san'ati haqidagi nazariy va amaliy fikrlari "Futuvtanomayi sultoniy" asaridan o'rin olgan. Koshifiy mazkur asarida notiqlik san'atida odob masalasiga alohida urg'u beradi, notiqning o'zini tutishi, notiq bo'layotganidagi holati, umuman, notiqlik san'atining qonun qoidalarini haqida asosli fikrlarini "aqining oynasi" bo'lgan tajribalaridan kelib chiqib, notiqlikka xos amaliy va nazariy xulosalarga keladi.

Notiq va tinglovchilar muloqotining shartlari

Notiq tinglovchilar bilan muloqotga kirishganda oldin auditoriyaning holatini hisobga olishi shart. Bu avvalo, auditoriyaning toza va ozodaligi, stol va stullarning tartibli joylashtirilganligi, barcha tinglovchilarning o'zlari uchun qulay o'rnatilganligi, birlariga xalqat bermasligi, nutqni erkin eshitish imkoniyati borligini kuzatishi shart. Notiqning o'zi ham toza va ozoda kiyingan bo'lishi, o'zining tashqi ko'rinishiga jiddiy e'tibor bermog'i lozim. Ya'ni soch-soqoli tartibga keltirilgan, kiyim-boshlari o'ziga yarashgan holatda bo'lishi kerak. Agar biz bularni notiq va auditoriyaning tashqi shakliyi ko'rinishi deb olsak va ularning bir-biriga mosligini ta'minlasak muloqotni yoki nutqimizni boshlaversak bo'ladi.

Notiq o'z nutqini boshlash uchun minbarni egallashi va auditoriyaga savol nazari bilan qarab salomlashishi hamda mavzuni e'lon qilib tinglovchilar diqqatini o'ziga jalb etmog'i lozim. Agar texnik vositalardan foydalanish lozim bo'lsa, uni boshqarishni bilishi yoki biladigan odamni tayinlab qo'yishi shart.

Agar auditoriyada g'ala-g'ovur bosilmasa nutqini boshlamay turishi, biroq chetga burilib birdan auditoriyaga (tinglovchilarga) tik bog'ishi (bunday holatda g'ala-g'ovur birdan tinadi) va nutqini barchaning e'tiborini tortadigan gap va jumlar bilan boshlamog'i kerak. Notiq endi auditoriyaning hokimi. Hammaning e'tibori unga qaratilgan. Endi buyog'i notiqning o'ziga bog'liq. Agar gapirayotganida tinglovchilar uchun ular eshitmagan yangi fikrlarni aniq va lo'nda, qisqa va tushunarli etib etkazib bersa tinglovchilar miq etmay eshitishadi. Bordiyu, shu qoidalarini buzib qo'ysa yana auditoriyaning tartibga chaqirishga to'g'ri keladi. Gapirganda bositlik bilan, xovliqib qolmasdan vazminlik orqali shirali ovoz va shirin muomala bilan, ortiqcha hatti harakatlar qilmasdan o'z fikrlarini ritorik savol va unga aniq javoblar asosida nutqini davom ettira olsa, o'zi bilan tinglovchilar o'rtasidagi muloqotning shartlariga amal qilgan bo'ladi. Yo'l-

yo'lakay (nutqi davomida) auditoriyaga savollar berib va tinglovchilarning o'tirgan joyida bergan qisqa savollariga aniq va qisqa javoblarni berib borsa, muloqot yanada jonli va muvaffaqiyatli chiqadi. Bu o'rinda notiqning xalq orasidagi obro'e'tibori ham muhim rol o'ynaydi eng muhimi, notiqdagi aql-zakovat va so'zamolik muloqotning asosiy shartlaridan sanaladi. Nutq davomidagi kerakli pand-nasihah ham bugungi kunlardagi yoki shu holatdagi vaziyat bilan bog'lab olib borilsa, juda o'rinli hisoblanadi.

Endi notiq bilan auditoriya o'rtasidagi muloqotga ta'sir ko'rsatadigan salbiy holatlarga kelsak, ular yuqoridagi ijobiy holatlarning teskarisi. Auditoriya pala-partish, tinglovchilar o'rnatilish holatida tartibsizliklar bo'lsa, notiq nutqida chaynalishlar sodir bo'lsa, ortiqcha kirish (anaqa, xo'sh-xo'sh, aytaylik kabi) so'zlar ko'p ishlatilsa, berilgan savollarga aniq va qisqa javob berilmasa, notiq va tinglovchi o'rtasidagi muloqotga zil ketadi. Ko'ryapsizmi hamna narsa kelib notiqning aql farosatiga, bilimi va ziyakligiga vaqtdan unumli foydalanishiga va auditoriyani nutqidagi aqli so'zlari va yangi fikrlari bilan ushlab turishiga bog'liq.

Ommabop nutq mas'uliyati

Notiqlik san'ati-ijtimoiy hodisa. Ayniqsa ommabop nutqda notiqning nutqi va uslubi muhim ahamiyatga ega. Ommabop nutq hamna uchun uning tinglovchilari oddiy dehqondan tortib, injener-gacha, pedagogdan tortib tibbiyot xodimigacha, boringki jamiyatimizda taraqqiyot uchun xizmat qilayotgan ommaga, mo'ljallanadi. Ya'ni, badiiy asar o'z bahosini faqat adabiy tanqidchidagina emas, ommadan kutgani kabi ommabop nutqning tinglovchilari turli toifadagi omma bo'lishi mumkin. Aniqroq aytadigan bo'lsak, teleko'rsatuvlardagi nutqday, ko'pchilik e'tiborini tortadigan (televideniya) hamna ko'rsatuvlarni ommabop deyish qiyin) sodda uslubdagi

Foydalanilgan adabiyotlar

85. Televideniya va notiqlik.
86. Radio eshittirishlarida notiqlik.
87. Matn asosida nutq so'zlashning ijobiy va salbiy tomonlari.
88. Yozma va oqzaki nutqning o'ziga xos xususiyatlari.
89. Nutq tayyorlashda nimalarga e'tibor berish zarur (muayyan mavzu yuzasidan biror amaliy namuna).
90. Ijtimoiy - siyosiy nutq va uning asosiy mezonlari.
91. Akademik nutq mas'uliyati.
92. Ijtimoiy - maishiy nutqning o'ziga xos tomonlari.
93. Diniy va'xonlik va uning ta'sirchanligi.
94. Ma'ruza tezislari, kengaytirilgan tezislar va matnmi tayyorlash bosqichlari.
95. O'zbekistonda notiqlik san'ati (tarix, istiqbol, istiqbol).
96. Madaniy nutq tarbiyasi.
97. Ommabop nutq qonuniyatlari.
98. Muallimning insoniylik va notiqlik fazilatlari.
99. Auditoriya notiqligida she'riy parchalardan o'rinli foydalanishning ahamiyati.
100. Auditoriya diqqatini jalb etish usullari.
101. Ortiqcha kirish so'zlarisiz nutq so'zlash yo'llari.
102. Zamonaviy notiqlik san'atini egallash yo'llari.
1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. Toshkent, O'zbekiston, 1992.
2. O'zbekiston Respublikasining Davlat tili haqidagi (Yangi tahrirdagi) Qonuni. Toshkent, O'zbekiston, 1995.
3. Karimov I.A. Istiqbol va ma'naviyat, Toshkent, O'zbekiston, 1994.
4. Karimov I.A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin. Toshkent, O'zbekiston, 1998.
5. Aristotel. Ritorika. M., 1978.
6. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. III tom. Toshkent, "Fan", 1982.
7. Abu Homid G'azzoliy. Mukoshafat ul-qulub. Toshkent, Yangi asr avlodi, 2004.
8. Amir Temur Ko'rog'on. Temur tuzuklari. Toshkent, 1991.
9. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug'atayn. Toshkent, "Fan", 1982.
10. Alisher Navoiy. Mahub ul-qulub. Toshkent, Fan, 1982.
11. Alisher Navoiy. Nazm ul-javohir. Toshkent, Fan, 1982.
12. Alisher Navoiy. Majolis un-nafois" Toshkent, Fan, 1982.
13. Alimuhamedov A. Antik adabiyot tarixi. Toshkent, O'qituvchi, 1969.
14. Ahmedov A. Notiqlik san'ati. Toshkent, O'zbekiston, 1967.
15. Begmatov E. Adabiy talaffuz normalari. Toshkent, O'zbekiston, 1982.
16. Bobur. Boburnoma. Toshkent, "Fan", 1960.
17. Annushkin V.A. Pervaya russkaya ritorika. M., 1999.
18. Volkov A.A. Kurs russkoy ritoriki. M., 2001.
19. Vvedenskaya L.A., Pavlova L.G. Kultura i iskusstvo rechi. Sovremennaya ritorika. 2-e izdanie. Rostov na-Donu, Fenks, 1998.
20. Jumaniyozov R., Salimov S. G'oyaviy tarbiyada notiqlik san'ati. Toshkent, 2002.

21. Jumaxo`ja N.A. Istiqloq va ona tilimiz. Toshkent, Sharq, 1998.
22. Kaykovus. Qobusnoma. Toshkent, "Meros" 1992.
23. Kaykovus. Qobusnoma. Toshkent, O`qituvchi, 2006.
24. Karnegi D. Kak vo`rabato`vat uverennost v sebe i vliyat na lyudev, vo`stupaya publichno. Toshkent, Sharq, 1992.
25. Kuznetsov I.N. Sovremennaya ritorika. M., 2003.
26. Mallaev N. O`zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, O`qituvchi, 1966.
27. Mahmudov N. Ma`rifat manzillari. Toshkent, Ma`naviyat, 1999.
28. Mo`min Siddig`. So`zlashish san`ati. Farg`ona, 1997.
29. Ortig`ov A. Nutq madaniyati va notiqlik san`ati, Toshkent, 2002.
30. Rustamov A. So`z xususida so`z. Toshkent, Fan, 1987.
31. Qudratov T. Nutq madaniyati. Toshkent, O`qituvchi, 1993.
32. Qo`ng`irov R., Begmatov E., Tojiev Yo. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. Toshkent, O`qituvchi, 1992.
33. Jin va shaytondan saqlanish yo`llari. Toshkent, Movaraun-nahr, 2006.
34. Aminov. A va boshqalar. Ish yuritish, amaliy qo`llanma. «O`zbekiston milliy entsiklopediyasi». T. 2000.
35. Mahmudov N, Madvaliev A, Aminov A. O`zbek tilida ish yuritish (Munshaot). O`zbek sovet entsiklopediyasi. 1990.
36. Ish qog`ozlari qanday yoziladi. Tuzuvchilar: Imomova T. Z, Tuxvatulina L. A. «O`zbekiston», T., 1992.
37. Muhiddinova X.S, Abdullaev N.A. Rasmiy ustlubning dip-lomatik yozishmalar turi. Respublika ta`lim markazi, Toshketn, 1997.
38. Rizaev S. Ish qog`ozlarning ayrim namunalari, T., «Mehnat», 1990.
39. Tsitsieron. Toshkent, «Yangi asr avlodi», 2007.
40. Aflotun. (Qonunlar). Toshkent, «Yangi asr avlodi», 2002.
41. Oratorskoe iskustvo – www. orator.ru.
www silaslora.ru. www. besonus. narod. ru.

MUNDARIJA

Kirish.....	5
“Notiqlik san`ati”ning predmeti, maqsad va vazifalari.....	9
“Notiqlik san`ati”ning boshqa fanlar bilan aloqasi va “Nutq madaniyati”dan farqi.....	12
Qadimgi Yunon va Rim notiqligi tarixi.....	17
Lisiy (taxminan 459-380).....	20
Aristotel (384-322).....	25
Demosfen (384-323).....	27
Sitseron(103-43).....	30
Sharq va Markaziy Osiyoda notiqlik tarixi.....	35
Abu Homid G`azzoliy.....	46
Kaykovus va uning “Qobusnoma” asari.....	51
Alisher Navoiy notiqlik haqida.....	57
Zahiriddin Muhammad Boburning badiiy nutq mahorati.....	64
Irshod va Qozi O`shiy haqida.....	71
Xoja Muayyad Mahnagiy.....	73
Mavlono Rivoziy.....	74
Husayn Voiz Koshifiy.....	75
Notiq va tinglovchilar muloqotining shartlari.....	78
Ommabop nutq mas`uliyati.....	79
Notiqlik san`ati turlari va shakllari.....	81
Nutqqa tayyorlanish va nutq ustida ishlash.....	83
Muallimning insoniylik fazilati va notiqlik mahorati.....	85
Muomala madaniyati.....	89
So`z haqida so`z.....	101
Notiq uchun 41 qoida.....	103
Ma`ruzaga qiziqishni oshirish yo`llari.....	108
Notiq muvaffaqiyatining olgita sharti.....	111
Foydalali maslahatlar.....	114
Xulosa.....	132
O`zbek tilida ish yuritish hujjatlari haqida.....	148
Mustaqil ish mavzulari.....	151
Foydalanilgan adabiyotlar.....	154

Norqul Bekmirzayev

**NUTQ MADANIYATI
VA
NOTIQLIK ASOSLARI**

(O`quv qo`llanma)

Muharrir: S.Egamberdiev.
Texnik muharrir: SH.Rahimov.
Sahifalovchi: J.Murodov.

Nashriyot raqami: M-365 Bosishga ruxsat etildi: 20.07.07.
Qog`oz bichimi: 84x108 1/32 Bosmaxonaga topshirildi: 25.08.07.
Ofset bosma. Nashriyot hisob tabog`i: 9.0.22- Buyurtma 1000 nusxada.

Bahosi kelishilgan nashda

O`ZR FA «Fan» nashriyoti: 100047, Toshkent, akad.
Ya. G`ulomov ko`chasi, 70.

Dizayn va original maket «AI-FABA SERVIS» MChJ da tayyorlandi.
Toshkent shahar, Xalqlar do`stligi ko`chasi, 23a uy.